

De Hongaren en het onderwijs aan de Universiteit te Franeker

Ferenc Postma

Summary

After the Fall and Destruction of Heidelberg (September 6, 1622) Protestant Students from Hungary and Transylvania came in a mass to the Northern Netherlands, in order to continue their studies there at the Dutch Universities, especially in Philosophy, Theology, and Medicine. So the first group of Hungarian Students arrived at Franeker (in Frisia) at the end of August, 1623. Until the year 1811, as the University was closed, we can detect more than 1.200 Hungarian names in the Franeker Album Studiosorum, a much larger number of Hungarians than everywhere else in the Netherlands.

In this article we offer some reasons, why the University at Franeker was such a favourite place for the Hungarians. Moreover we stress the direct interaction between these Students and the Franeker Professors, concerning the topics treated in their Lectures, f.e. in the case of Professor Nicolaus Vedelius, Professor Nicolaus Arnoldus and especially Professor Johannes Cloppenburg. Besides the Professors took often care for the publication of many books written by the Hungarians, to be used in the Schools and the Colleges in Hungary and Transylvania itself, as f.e. Professor Johannes Coccejus did, even by publishing his own Hebrew Psalter (1646) for that purpose. In this way the fame and the glory of the University at Franeker became a reality in the Hungarian Protestant World, even after the University was closed.

Generally spoken the Hungarian Students took active part in the Lectures and the Disputations. Two of them got a Degree in Philosophy, five became a Doctor of Theology, and at least ten Students got their Degree in Medicine. The general academic circumstances resp. conditions under which the Hungarians had to study at Franeker, it means the rules for 'Lectio' and 'Disputatio', we sketch out in the final part of this article.

* Inleiding

Met de 'intoct' (*ingressus*) van de eerste groep *Hungari* te Franeker in 1623 komt - zoals Abraham Scultetus (1566-1624) al voorspelde en Albert Szenczi Molnár (1574-1634) al aankondigde¹ - een gestage en bij tijden zelfs turbulente toestroom van Hongaarse *peregrini* op gang. Met name in het midden van de 17e eeuw zullen de Hongaren zelfs in belangrijke

mate het straatbeeld van het Friese stadje bepalen, gelet op het grote aantal inschrijvingen van die tijd (zie daartoe het *Album Studiosorum*). Maar ook daarna, als de politieke omstandigheden in hun eigen land zich drastisch wijzigen en de universiteit zelf veel van haar vroegere glans verliest, blijven de Hongaarse *studiosi* komen. Tot aan het einde van de 18e eeuw, als de overige buitenlandse studenten het al lang hebben laten afweten, vinden we hun namen in het Franeker *Album Studiosorum* terug. Op 17 april 1794 immatrikuleert Josephus Kosdi [Kosdi József, zie *ASt* 14194]² als laatste. Dat hij tenminste nog tot medio 1795 te Franeker zou blijven, blijkt uit de gedrukte *Theses theologicae* die hij op de 23e juni van dat jaar onder leiding van de hoogleraar Joannes van Voorst (1757-1833) verdedigt (zie *Auditorium*: 169/1795.1). Het is tevens het laatste gedrukte Franeker *Hungaricum* - een Plano-druk - dat we tot nu toe konden traceren.

Afgaande op het *Album Studiosorum* hebben in totaal meer dan 1.200 *peregrini* te Franeker gestudeerd, vooral in de theologie, maar ook bijv. in de medicijnen. Toch weten we, dat dit 'officiële' aantal niet met de werkelijkheid strookt. Bewaard gebleven reisverslagen, dagboeken, briefwisselingen en bijdragen in *alba amicorum* bijv. bevestigen, dat het aantal aanwezige Hongaren beduidend hoger is geweest.³ Het laatste blijkt ook direct al uit de door ons getraceerde Franeker *Hungarica*: Van bijvoorbeeld de studenten Johannes Kondorosi [Kondorosi János, zie *Auditorium*: 85/1688.1 en 91/1688.1], Petrus Szilágyi [Szilágyi Péter, zie *Auditorium*: 91/1696.3, 95/1696.2-3 en 95/1697.1] en Josephus Deáki [Deáki József, zie *Auditorium*: 107/1710.5 en 107/1710.8;8] ontbreekt in het *Album Studiosorum* ieder spoor. Daarnaast vonden we diverse concrete aanwijzingen over de aanwezigheid van Hongaren in de academische *archivalia* (aanwezig in: "Tresoar": RAE, Leeuwarden; Archief Universiteit Franeker),⁴ zelfs uit de tijd na 1800. Hoe het ook zij, reeds met het 'officiële' aantal spant de Franeker universiteit - in vergelijking met de andere universiteiten in de Republiek - zonder meer de kroon.

Het bovenstaande maakt tegelijk duidelijk, hoezeer de Hongaarse *peregrini* zich aan deze - in juli 1585 door de Friese Staten gestichte - universiteit 'thuis' hebben gevoeld. Daarbij zal niet alleen het rustige⁵ en relatief goedkope leven in het Friese stadje een belangrijke rol hebben gespeeld, maar ook de gunstige materiële voorzieningen die hun van de kant van de universiteit werden geboden (hulp bij huisvesting, maaltijden op de Bursa,⁶ etc.). Toch moet o.i. de diepste oorzaak veeleer en vooral gezocht worden in het 'geestelijke klimaat' dat zij aan de universiteit aantroffen, gesymboliseerd in haar devies

Christo et Ecclesiae - “gewijd aan de dienst aan Christus en de kerk”. Daarin voelden de *peregrini* zich gesterkt en aangemoedigd om serieus en ijverig te studeren, als voorbereiding op de zware taak die hen in het vaderland wachtte. Tegelijk bepaalde dit klimaat de grondhouding waarmee zij aan de universiteit tegemoet werden getreden, in het bijzonder van de kant van de professoren.

Dat de professoren zich van meet af aan voor de Hongaarse *studiosi* hebben ingezet, stelden we al eerder vast - zo bijv. bij Sibrandus Lubbertus (1556-1625), onder meer door diens vriendschap met Abraham Scultetus, waardoor de *peregrinatio hungarica* zich van Heidelberg (verwoest in september 1622) - *bene feliciterque* - verlegde naar Franeker.⁷ Hun inzet - zowel individueel als collectief - uitte zich niet alleen op het materiële vlak, bijv. door persoonlijk borg te staan bij leningen en/of voorschotten uit het *aerarium* (de universiteitskas),⁸ of door het kwijtschelden van de verschuldigde examen- en/of promotiegelden,⁹ of door het uitbetalen van een *viaticum* (geld voor de thuisreis), etc., maar ook - en vooral - in hun directe, en vaak ook persoonlijke, omgang met de *peregrini*. Vanuit een grote, innerlijke betrokkenheid bij de nood van hun Hongaarse protestantse geloofsgenoten hadden zij een luisterend oor voor elke *peregrinus* die zich bij hen aanmeldde. Daarbij lenigden zij zoveel mogelijk hun noden en/of schulden, of namen hen zelfs - als *fratres in Christo* - op in hun eigen woning - dit laatste is bijv. het geval bij de bekende Engelse theoloog Gulielmus Amesius [William Ames], die meer dan tien jaar hoogleraar was te Franeker (1622-1633).¹⁰ Ook schroomden zij niet om - indien nodig - ook ‘hogerop’ de Hongaarse belangen te behartigen. Zo weten we bijv., dat in later tijd de hoogleraar Ruardus Andala (zie *Auditorium*: 107/...) zich om die reden verschillende malen - en niet zonder succes - tot de Friese Staten wendde met het verzoek om meer middelen en ruimer financiële armslag voor de aanwezige *Hungari* (zie daartoe de *archivalia*, aanwezig in: “Tresoor”: RAF, Leeuwarden; Archief Universiteit Franeker en Statenarchief). Zijn naam en zijn persoonlijke inzet vinden we dan ook ‘met ere’ vermeld in diverse nagelaten brieven en documenten van de *peregrini* zelf,¹¹ naast de namen van vele van hun andere Franeker *patres*, als bijvoorbeeld Johannes Cloppenburg (zie *Auditorium*: 56/...),¹² Campegius Vitringa Sr. (zie *Auditorium*: 91/...),¹³ Herman Alexander Röell (zie *Auditorium*: 95/...),¹⁴ en bovenal Hermannus Venema - “vader Venema” voor de Hongaren (zie *Auditorium*: 119/...).¹⁵

** Invloed en interactie*

Bij dit alles mag men niet vergeten, dat de Hongaarse aanwezigheid in Franeker - ook omgekeerd - een onmiskenbare invloed heeft uitgeoefend op het onderwijs als zodanig. Het directe en intensieve contact met de

Hongaarse *studiosi* confronteerde de professoren immers tegelijk met de vele actuele en concrete vragen die bij hen leefden, in het bijzonder *in theologicis*. Zij bespeurden bij deze - vaak al wat oudere en al door het leven gevormde - *peregrini* de liefde tot het mysterie van de Goddelijke Waarheid en tevens hun brandende ijver om alle tegenstanders daarvan (*adversarii*) met - gefundeerde en doeltreffende - argumenten grondig van repliek te dienen. Dat de hoogleraren in hun *lectiones* (hoorcolleges) en op hun dispuutcolleges aan vele van deze *quaestiones polemicae* aandacht schonken, laat zich dan ook verstaan. Zo liet bijvoorbeeld de theoloog Nicolaus Vedelius (1596-1642)¹⁶ speciaal voor de Hongaren - in 51 oefendisputaties - al de *controversiae theologicae* de revue passeren, “quae nobis cum omnibus adversariis intercedunt” (zie *Auditorium*: 51/1640.9abc; zie beneden Appendix I), terwijl op zijn beurt de hoogleraar Nicolaus Arnoldus (1618-1680)¹⁷ - in 40 oefendisputaties - met hen al die *controversiae* behandelde, “quae nobis cum Lutheranis intercedunt” (zie *Auditorium*: 64/1654.3; zie beneden Appendix II).

Ook kwam het voor, dat de *peregrini* zelf de hoogleraren expliciet vroegen om bepaalde controversiële thema's aan de orde te stellen. Het laatste is bijvoorbeeld het geval bij de theoloog Johannes Cloppenburg (1592-1652). Wanneer “met den aenvangh des jaers 1651” enkele Hongaarse studenten bij hem komen met het verzoek “de leere der Socinianen” met hen kort en grondig te behandelen, gaat hij onmiddellijk op hun verzoek in. Hij ontvangt de *studiosi* bij hem thuis, onderricht hen in de “Historie van de Opkomste der Socinianen”, bespreekt uitvoerig de sociniaanse ‘leer’ en bereidt hen tegelijk voor om deze leer “opentlijk” - *publice* - door middel van academische “disputatien” te weerleggen. Dankzij het tot nu toe getraceerde materiaal weten we, dat tezamen acht *peregrini* bij deze wederlegging - *refutatio* - betrokken waren. Van de in totaal 22 oefendisputaties vonden we slechts een drietal terug in hun oorspronkelijke vorm (*Disp.* VII-IX, zie *Auditorium*: 56/1651.3), verdedigd door de student Michaël H[entes] Debrecinus [Debreceni Hentes Mihály]:¹⁸

- 56/1651.3 *Compendioli Socinianismi confutati disputationes tres, de veteri et novo foedere sive de lege et evangelio [ad cap. V, disp. VII-IX]. [Resp.] Michael H[entes] Debrecinus, Ungarus.* Franekeræ, Idzardus Alberti, 1651. 4°; [2,24] pp.
 Loc.: OSzB; Pet - ASt 5003. - RMK III 1767. - Cf. 56/1651.4;3.

De tekst van de overige 19 disputaties werd naderhand opgenomen in Cloppenburgs werk *Compendiolum Socinianismi confutatum* (zie *Auditorium*:

56/1651.4), dat in de loop van 1651 te Franeker verscheen. Dat dit boek in de wetenschappelijke wereld onverdeeld gunstig werd ontvangen, blijkt uit het feit dat reeds in 1652 een *editio secunda* - “auctior et emendatior” - volgde. In datzelfde jaar zag bovendien een uitgave “in de Nederlantsche tale” het licht:

- 56/1651.4a *Compendiolum Socinianismi confutatum. Praemissa est praefatio historica, de origine et progressu Socinianismi.* Franekerae, Idzardus Balck, 1651. 4°; [206] pp.
Nomina respondentium:
1.Disput. I-III, ad cap. I. Resp. **Colomannus Igaz**, nobilis Claudiopolitanus. - ASt 4484.
2.Disput. IV-VI, ad cap. II, III, IV. Resp. **Michael Simon Varalliayi**. - ASt 4730.
3.Disput. VII-IX, ad cap. V. Resp. **Michael Hentes Debrecinus**. - ASt 5003. - Cf. 56/1651.3.
4.Disput. X-XI, ad cap. VI. Resp. **Michael B. Thalyayi**. - ASt 4857.
5.Disput. XII-XIII[a], ad cap. VII. Resp. **Caspar P. Tisza-Betsinus**. - ASt 5017.
6.Disput. XIII[b]-XVII, ad cap. IIX. Resp. **Andreas B. Kereszturi**. - ASt 4892.
7.Disput. XVIII-XIX, ad cap. IX. Resp. **Johannes Philippus Bökenyi**. - ASt 5058.
8.Disput. XX-XXII, ad cap. X, XI. Resp. **Daniel P. Vizkeleti**. - ASt 4732. - Ungari, s. theologiae et ministerii candidati.
Loc.: UBA <2341 H 2; 417 E 13>; ULC; UBMü <4° Theol 5007/1>; Sár <SS 26/a>; Cluj <R RMK 401-409>; Tir <BO 22683>; Sibiu <V I 7336 ċ> - RMKP 6308. - Cf.: SCCL, pp. 50-51 (nr. 0156). - N.B.: Ook opgenomen in: 56/1684.1 *Theologica opera omnia*, II, pp. 319-449 (zonder vermelding van de namen der resp. studenten).
- 56/1651.4b *Idem. Editio secunda, auctior et emendatior.* Franekerae, Idzardus Balck, 1652. 4°; [8], 190 pp.
Loc.: Hrb <AB 1375>; Stut; Bas; JoCC; ULE <C *28.30>; Dbl; BNP; Deb <C 235/1; F 253/3>; Cluj <R RMK 617; U 57811>; UBCLuj <01719> - RMKP 6318.
- 56/1651.4c *Kort begrijp van de opkomste ende leere der Socinianen, kortelick vervat in 11 capittelen, by een gebracht ende grontelick wederleyt in de Nederlantsche tale.* Dordrecht, Vinçent Caimax, 1652. 12°; [8], 432 pp.
Carm.: Jacobus Lydius (ned.).

Loc.: VUA <XI.05666; XI.05667>; CFP - Kolophon: Dordrecht, gedrukt by Nicolaes de Vries, 1652.

Ook al noemt Cloppenburg in zijn vertaling de Hongaarse *peregrini* niet meer bij name, wel beschrijft hij voor de Nederlandse lezers uitvoerig hoe het boek op verzoek van “eenige Ungersche studenten” tot stand kwam. Dat het hierbij tevens om studenten ging die al ver in de studie gevorderd waren, laat zich afleiden uit de beide Latijnse edities: “Ungari, s. theologiae et ministerii candidati”.

Ook zijn volgende theologische publicatie: *Vindiciae pro deitate Spiritus Sancti* - “adversus pneumatomachum Johan[nem] Bidellum” - liet Cloppenburg in de vorm van oefendisputaties door - een viertal - Hongaarse *candidati* verdedigen (zie *Auditorium*: 56/1652.1). In het licht van het bovenstaande zal het zeker niet ‘toevallig’ zijn geweest. Ook al wordt het niet expliciet in het boek zelf vermeld, duidelijk is dat ook in dit geval de theoloog Cloppenburg én de Hongaarse *peregrini* gemeenschappelijk de krachten bundelden in hun strijd tegen de - heterodoxe, “sociniaanse” - tegenstander (*adversarius*). Dat Cloppenburg nog in 1651 - onmiddellijk na het verschijnen van zijn *Compendiolum* - met zijn wederlegging (*refutatio*) van Johannes Bidellus [John Biddle, 1615-1662] begon, blijkt uit de drie eerste oefendisputaties van de Zevenburgse “candidatus” Johannes Sikó [Sikó János, zie *ASt* 4617],¹⁹ die separaat - en in oorspronkelijke vorm - aanwezig zijn in de *Collegium*-bibliotheek te Sárospatak (zie *Auditorium*: 56/1651.6). Het desbetreffende exemplaar bevond zich tot voor kort in de Russische stad Nizhny Novgorod,²⁰ maar keerde in maart 2006 naar Sárospatak terug:

- 56/1651.6 *Vindiciae pro deitate Spiritus Sancti, adversus pneumatomachum Johan[nem] Bidellum, Anglum. Disputatio I, II et III. Resp. Johannes Siko, Ung. Transsylvanus. Franekerae, Idzardus Balck, 1651. 4°; [2,24,2] pp.*
 Carm.: Andr. Petri (lat.).
 Loc.: Sár <SS 105/cc> - *ASt* 4617. - N.B.: Bijgebonden zijn de *Disp.* IV-V (Resp. **Samuel Enjedinus**, [16] pp.), de *Disp.* VI (Resp. **Georgius Palyi**, [8] pp.) en de *Disp.* VII-VIII (Resp. **Stephanus Katona Gelenus**, [16] pp.), alle zonder een eigen titelblad. - *RMK* III 1770. - Cf.: *SCCL*, p. 53 (nr. 0159). - Cf. 56/1652.1.

De tekst van Sikó's disputaties vindt men - tezamen met die van de vijf andere oefendisputaties (die tot nu toe helaas niet in hun oorspronkelijke vorm konden worden getraceerd) - terug in Cloppenburgs *Vindiciae*. Het boek verscheen te Franeker, in het begin van 1652:

- 56/1652.1 *Vindiciae pro deitate Spiritus Sancti, adversus pneumatomachum Johan[nem] Bidellum, Anglum*. Franekerae, Idzardus Balck, 1652. 4°; [8,64] pp.
Nomina respondentium:
1.[Disp. I-III]. Resp. **Johannes Siko**, Ungarus Transsylvanus; [24] pp. - ASt 4617. - Cf. 56/1651.6.
2.[Disp. IV-V]. Resp. **Samuel Enjedinus**, Ungarus Transsylvanus; [16] pp. - ASt 4970. - Cf. RMK III 1770 en 1799.
3.[Disp. VI]. Resp. **Georgius Palyi**, Ungarus; [8] pp. - ASt 5060. - Cf. RMK III 1770.
4.[Disp. VII-VIII]. Resp. **Stephanus Katona Gelenus**, Ungarus; [16] pp. - ASt 5013. - Cf. RMK III 1770. - *S. theologiae et ministerii candidati*. Loc.: Hrb <AB 1375>; UBMü <4° Theol 5007/3>; ULC; BNP; Sár <SS 26/b>; Deb <F 253/2>; UBCluj <01720; 04307>; Tir <Tq156b/13>; Pet - Niet in RMKP. - Cf.: SCCL, p. 53 (nr. 0160). - N.B.: Ook opgenomen in: 56/1684.1 *Theologica opera omnia*, II, pp. 451-497 (zonder vermelding van de namen der resp. studenten).

Bewogen de genoemde voorbeelden zich alle op het terrein van de - publieke - oefen-disputaties, ook daarbuiten valt de invloed van Hongaarse zijde duidelijk waar te nemen. Zo bezorgde bijv. de bekende theoloog en hebraïcus Johannes Coccejus (1603-1669) in 1646 op verzoek van enkele Hongaarse *peregrini* - "Nationis Hungaricae studiosi quidam" - een nieuwe teksteditie van het Hebreeuwse *Psalterium*, voorzien van een - eigen - Latijnse vertaling:

Psalmi Davidis CL. Hebraeus textus ex optimorum codicum fide editus est, cum versione Johannis Cocceji, s. theol. et hebr. l. professoris. Franekerae, typis et impensis Idzardi Alberti et Johannis Arcerii, 1646. 24°; [576] pp.
Loc.: UBA; CFP; Emd; Wolf; Brx; Bas; Oxf; Tir

Uit het voorwoord blijkt, dat Coccejus (zie verder *Auditorium*: 50/...) gaarne op hun verzoek inging, gezien het doel van de publicatie: Het bevorderen van de kennis van het Hebreeuws, met name ook onder hun eigen Hongaarse volksgenoten ("amore propagandae, praesertim in gente sua, literaturae sacrae Hebraicae instincti"). Bleef het boekje als *krypto-Hungaricum* lange tijd nagenoeg onopgemerkt (de namen van de Hongaarse *studiosi* in kwestie worden immers niet expliciet genoemd), in dit overzicht mag het stellig niet ontbreken. Overigens had dezelfde Coccejus zich ook reeds eerder voor de verspreiding van kennis van de *hebraica veritas* in Hongarije ingezet, toen hij in 1643 te Franeker de Hebreeuwse grammatica van

Paulus Veszelin Kismarjai Sr. [Kismarjai Veszelin Pál]²¹ het licht deed zien (zie *Auditorium*: M/1643.4):

- M/1643.4 Paulus W[eszelin] Kis-Marjai, verbi divini in ecclesia Debrecziensi minister, *Brevis institutio ad cognitionem linguae Hebraicae ex optimis autoribus collecta, usui scholarum Hungaricarum destinata*. Franekeræ, Idzardus Alberti, 1643. 8°; [8],119,[1] pp.
Loc.: ReB; Sibiu <V I 6189>; Sigh <XVI.106> - *Praefatio* van Johannes Coccejus, “Sanctae linguae professor”. - RMK III 1604.

Later zou ook zijn ambtsopvolger te Franeker, Johannes Gerhardi Terentius (1628-1677),²² voor datzelfde doel een - beknopte - Hebreeuwse grammatica van Hongaarse hand in druk doen verschijnen. Zo zag in maart 1667 te Franeker het boekje *Tyrocinium Hebraicum* (zie *Auditorium*: M/1667.1) het licht, geschreven en samengesteld door Michaël Szath[már] Némethi [Szatmárnémeti Mihály].²³ Zoals uit de titel blijkt, was ook dit boekje bestemd voor het onderwijs in het Hebreeuws in het Hongaarse achterland:

- M/1667.1 Michael Szath. Nemethi, Ung., sacrarum literarum et linguarum cultor ac s. ministerii candidatus, *Tyrocinium Hebraicum, hoc est, Brevis et methodica linguae Hebraeae institutio, paucissimis regulis, brevissimis observationibus, ad cognitionem linguae sanctae tyronibus perquam necessariis, comprehensa (cui accessit alphabetum Syriacum et Samaritanum ob eorum raritatem), in gratiam suae gentis adornata*. Franekeræ, Johannes Wellens, 1667. 8°; [8],56 pp.
Carm.: Johannes Terentius (Proza).
Loc.: Deb <RMK 316>; Sár <II. 208> - ASt 6707. - RMK III 2386. - De gedrukte *Dedicatio* is gedateerd: “Franekeræ, an. 1667 die 2 Mart.”.

Aan deze bescheiden opsomming zouden nog vele andere publicaties van Hongaarse zijde - zoals bijv. Bijbelcommentaren,²⁴ exegetische, filologische en historische studies,²⁵ vertalingen en/of zelfstandige werken in het Hongaars,²⁶ *carmina* (in het Latijn, Grieks, Hebreeuws of Hongaars),²⁷ etc. etc. - toegevoegd kunnen worden. Al deze voorbeelden tezamen maken duidelijk, hoezeer er sprake is geweest van een directe interactie tussen de Hongaarse *peregrini* en de Franeker professoren, niet alleen op het gebied van het onderwijs zelf, maar ook daarbuiten. Tegelijkertijd wordt zichtbaar, hoe serieus de professoren de Hongaarse *studiosi* genomen hebben en hoezeer zij hen voor hun toekomstige taak - als ‘verdedigers van het Hongaarse Sion’ - hebben toegerust.

Bestond in het geval van Nicolaus Vedelius (1640), Nicolaus Arnoldus (1654) en Johannes Cloppenburg (1651-1652) - zie boven - het *collegium disputantium* uitsluitend uit Hongaarse *studiosi*, in verreweg de meeste gevallen disputeerden de *peregrini* 'in groepsverband met anderen', d.w.z. tezamen met vele niet-Hongaren. Het is om die reden wellicht dienstig hier nog eens kort stil te staan bij het (publieke) dispuut als onderdeel van het academisch onderwijs en bij de 'geschiedenis van de *disputatio*' aan de Franeker universiteit.

* *Lectio en Disputatio*

Reeds in de *Statuta Academiae Franequerensis* - daterend van eind maart 1586 (zie voor de tekst: Boeles, I, pp. 435-445) - vinden we de *leges* terug, die de beide 'pijlers' van het academisch onderwijs - de *lectio* en de *disputatio* - voortaan zouden regeren. Waren voor de *lectiones* (de hoor-colleges) vier dagen per week gereserveerd (maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag), de dispuut-colleges (*disputationes*) dienden elke week plaats te vinden op de woensdag en de zaterdag. Of en in hoeverre de beide 'pijlers' inhoudelijk op elkaar afgestemd dienden te worden, vermelden de *leges* nog niet. Daarvoor was het duidelijk nog te vroeg.

Op grond van de door ons getraceerde academische geschriften weten we precies, wanneer de dispuut-colleges daadwerkelijk een aanvang namen. Op de 18e december 1588 verdedigde de Friese student Meinhardus Scheltonis onder leiding van professor Sibrandus Lubbertus - als eerste - zijn *Theses theologiae de libris canonicis* (zie *Auditorium*: 1/1588.1). De geringe toeloop van studenten in de beginjaren van de universiteit en hun nog onvoldoende (respectievelijk filosofische en theologische) vorming zullen de belangrijkste oorzaken zijn geweest van deze late en vertraagde start.²⁸ Toen met het begin der negentiger jaren de stroom van studenten eerst recht op gang kwam, ontstond tegelijk de noodzaak zich over 'vorm en inhoud' van het te geven onderwijs opnieuw te bezinnen. Het laatste gold zeker voor de dispuut-colleges, die zich in een steeds grotere belangstelling mochten verheugen.²⁹

Het is met name de juridische hoogleraar Henricus Schotanus (1548-1605),³⁰ aan wie de Franeker universiteit in dit opzicht veel te danken heeft. Niet alleen bezong hij (1591) in zijn *Oratio de disputatione* (zie *Auditorium*: 4/1591.3) in vele toonaarden het nut en de noodzaak van het disputeren, tegelijk stelde hij - "propter bonum ordinem" - *leges* vast voor het dispuut-college als zodanig. Voor de komende eeuwen zou Schotanus' ontwerp voor alle vier de faculteiten 'model' staan.

Uit deze *leges collegio disputantium* blijkt onmiddellijk, hoe grondig het dispuut-college moest worden voorbereid en aan welke regels het disputeren was gebonden. Zo moest de student/respondent zijn op

schrift gestelde stellingen (*theses*) eerst ter goedkeuring voorleggen aan de hoogleraar, “ut eas perlustret, recognoscat, emendet et illustret”. Pas na diens ‘Nihil obstat’ mocht de tekst van zijn oefen-disputatie gedrukt worden. Bovendien had hij zich ‘tijdig’ (“tempori”) met zijn tekst bij de academiedrukker te vervoegen, en wel in de week voorafgaande aan het publieke dispuut.

Op het dispuut-college zelf moest de student/respondent allereerst kort en bondig - “brevi oratione” - uiteenzetten, waarom het naar zijn oordeel nuttig en noodzakelijk was over het onderwerp in kwestie (“thema”) te disputeren. Daarna kwamen de opponenten aan het woord. Als eerste opponent trad diegene op, die zelf als laatste onder leiding van de desbetreffende hoogleraar had gerespondeerd. Zijn oppositie richtte zich inhoudelijk tegen de eerste gedrukte stelling (*thesis*), respectievelijk tegen het eerste onderdeel van de gedrukte oefendisputatie. Tegen de tweede stelling, respectievelijk het tweede onderdeel, opponeerde vervolgens de student, die in het voorlaatste dispuut als respondent was opgetreden, etc., “atque ita ordine singuli (ne qua inexcussa relinquatur) singulas [theses] impugnato”. De opponenten moesten hun oppositie schriftelijk voorbereiden, terwijl tegen elke stelling (respectievelijk elk onderdeel van de oefendisputatie in kwestie) tenminste twee tegenwerpingen (“argumenta”) dienden te worden ingebracht. De hoogleraar - als *praeses* - regeerde het geheel en greep - indien nodig - krachtdadig in. Boetebepalingen zorgden er bovendien voor, dat alles volgens de vigerende regels “ordelijk” - *ordine* - verliep.

Zoals duidelijk wordt, bestond het *collegium disputantium* uit een vaste groep van studenten/respondenten, die door de hoogleraar zelf - van te voren - was samengesteld. Tegelijk met het - centrale, ofwel overkoepelende - thema van de oefen-disputaties bepaalde de hoogleraar ook de volgorde, waarin de *studiosi* als respondenten zouden optreden. Naarmate de groep kleiner was, moesten de studenten dan ook vaker aan het publieke dispuut deelnemen. Het laatste verklaart, waarom men bijvoorbeeld bij Amesius’ *Collegium anti-Bellarminianum*, gehouden in de jaren 1625-1626 (zie *Auditorium*: 36/1625.6, 36/1625.7, 36/1626.2 en 36/1626.3), met regelmaat dezelfde respondenten-namen tegenkomt, zowel die van Hongaren als die van niet-Hongaren.³¹

Waar toe dienden nu deze dispuut-colleges? Hoewel de *lectio* en de *disputatio* - als de basis van het academische onderwijs - te Franeker formeel pas in november 1625 inhoudelijk op elkaar werden afgestemd (“Item decretum [est], ut unusquisque professorum disputet de materiis illis, quas septimana una vel altera praegressa tractaverit in praelectionibus publicis, ut ita lectionum fructus magis hereat”, aldus het besluit van de

academische Senaat d.d. 18 november 1625),³² is het evident dat men de publieke disputen nimmer los mag zien van de hoor-colleges als zodanig. Wat in de *lectiones* aan de orde kwam, keerde op de dispuut-colleges terug. Door de leerstof - in groepsverband en middels gedrukte disputaties - met elkaar te 'bedisputeren', maakten de *studiosi* zich de stof tegelijk eigen. Aldus sloten *lectio* en *disputatio*, *docere* en *disputare*, zich methodisch aaneen, "om hetgeen op de gewone collegien onderwezen was langs den weg van openbare disputen over te brengen naar het geheugen der leerlingen" (aldus Boeles, I, p. 357).

Hoeveel waarde men in dit verband toekende aan de 'kracht der herhaling', blijkt nog eens duidelijk uit de nuttige adviezen - *Consilia quaedam sive praecepta honesta, utilia et necessaria* - die de reeds eerder genoemde hoogleraar Henricus Schotanus in 1591 opstelde (zie *Auditorium*: 4/1591.3). Wanneer een student, zo schrijft hij, in het publieke dispuut zijn (beide) tegenwerpingen in stelling brengt, dan moet hij daarbij niet alleen de geeigende vorm - "in formam syllogismi" - gebruiken, maar tevens zijn "argumenta" helder en duidelijk herhalen ("et clare et tarde"). Bovendien moeten de stellingen (of de tekstgedeelten) waartegen geopponeerd wordt, eerst nog eens integraal ("integer", "plene") worden voorgelezen, "idque propter omnes, ut intelligatur quid sit, de quo disceptetur". De *disputatio* - als "stimulus, index et fons studiorum et bonorum morum" - moest aldus niet enkel aan de respondent en de opposenten ten goede komen, maar aan alle aanwezige *studiosi*. Met name met het oog op de laatste was het nodig de wezenlijke elementen - als *exercitium mentis* - op de juiste momenten te herhalen. Uit alles blijkt, hoezeer de publieke disputen in het directe verlengde lagen van de hoorcolleges. Terecht typeert Boeles deze disputen dan ook als "repetitien (...), die zeer nuttig werkten" (Boeles, I, p. 355).

Ook was het mogelijk buiten groepsverband *exercitii gratia* te disputeren. Ook in deze gevallen lag de gehele regie in handen van de hoogleraar, niet alleen wat de oppositie betreft, maar ook ten aanzien van de inhoud van de oefen-disputatie en de controle daarop. Dat het thema in kwestie doorgaans volledig was afgestemd op de stof van de *lectiones*, laat zich verstaan. Men spreekt in dit verband van 'losse' oefendisputaties, omdat deze gedrukte 'proefwerken' - in tegenstelling tot de bovengenoemde - niet van een (gedrukt) volgnummer zijn voorzien. Ook de verdediging ervan vond publiekelijk - *publice* - plaats, ten dienste van de respondent, de opposenten en al het aanwezige academische publiek.

Naast deze publieke disputen - *in auditorio publico* - ontwikkelde zich in de tweede helft van de 17e eeuw de mogelijkheid ook *in auditorio privato*,

respectievelijk *in auditorio domestico* te disputeren. De oorsprong van deze ontwikkeling lag in de private colleges (*privatissima*), die door de verschillende professoren - tegen extra betaling - bij hun thuis werden gegeven. Dat men het 'leren in groepsverband' in huiselijke kring ook tot het 'bedisputeren van de stof' ging uitbreiden, is direct begrijpelijk. Qua vormgeving en qua wetenschappelijk niveau verschillen de gedrukte private oefendisputaties niet van die voor de publieke disputeren. Ook het doel van deze 'huiselijke proefwerken' was gelijk aan dat van het publieke dispuut. Zo kon een reeks van oefendisputaties over eenzelfde thema zowel privaat als publiekelijk worden verdedigd, zie bijvoorbeeld *Auditorium*: 107/1720.1, 107/1720.3, 107/1720.5, 107/1720.7, 107/1720.9, 107/1722.1, 107/1722.2; 107/1723.2 en 107/1723.3. De regie van de desbetreffende hoogleraar en/of de voorkeur van de student/respondent in kwestie zal daarbij de definitieve keuze hebben bepaald. Uit het door ons getraceerde academische drukwerk blijkt, dat ook Hongaarse *studiosi* aan deze private disputeren deel namen (bijv. Stephanus Cs. Kocsi [Kocsi Csergő István],³³ zie *Auditorium*: 115/1722.1).

Tenslotte speelde ook bij de 'eindproef' - ter verkrijging van een academische graad - het publieke dispuut een belangrijke rol. Alhoewel het mogelijk was *privatim* - "remissa disputatione", ofwel "sine disputatione" - in de Senaatskamer hiertoe geëxamineerd te worden, verreweg de meeste *candidati* gaven er de voorkeur aan hun proefschrift - *disputatio pro gradu* - in het openbaar te verdedigen. De rol van de *praeses* (later: *promotor*) bij dit dispuut was uiteraard een andere dan die bij de 'tussentijdse proeven', de *disputationes exercitii gratia*. De "candidatus" werd geacht nu zelf op de tegenwerpingen en *quaestiones* van de aanwezige academici adequaat en *ad rem* te kunnen antwoorden. Op de 'protectie' van de *praeses* of op diens persoonlijk ingrijpen tijdens het dispuut hoefde hij niet langer meer te rekenen. Aldus leverde ook deze eind-vorm van de *disputatio* een - stimulerende - bijdrage aan de intellectuele vorming van alle betrokkenen, niet in de laatste plaats aan die van de daarbij aanwezige studenten zelf.³⁴ Daarmee hebben we de geschiedenis van het universitaire onderwijs, en dan met name de 'geschiedenis van de *disputatio*' te Franeker, in kaart gebracht en haar fundamentele functie binnen het geheel nader beschreven.

* *Academisch drukwerk*

Rest nog de vraag wie al het gedrukte disputatiemateriaal (dat uitsluitend bestemd was voor het academische circuit, en dus niet voor verkoop of handel via de officiële boekhandel) bekostigde. Op deze vraag kan het antwoord kort zijn. Al zijn ons gevallen bekend waarin de *studiosi* zelf de kosten van hun gedrukte disputaties droegen, en al weten we dat studenten

(ook Hongaren) in dezen soms financieel gesteund werden door de professoren, regel was dat in principe al het academische drukwerk voor rekening kwam van de Staten van Friesland.

Reeds bij zijn benoeming - op de 13e december 1585 - ontving de eerste Franeker academiedrukker, de uit Antwerpen afkomstige Aegidius Radaeus [Gillis vanden Rade], van de Staten de opdracht om voortaan “alle boecken ende theses” te drukken, die aan de Franeker universiteit “gelesen ende gedisputeert” zouden worden, zulks “tot redelycke pryse”.³⁵ Deze opdracht kwam niet zozeer uit genereusheid voort, als wel uit de sterke drang binnen de kortst mogelijke tijd - middels hun pas gestichte universiteit - ‘mannen’ op te leiden die op alle terreinen leiding konden geven aan ‘Kerk, Staat en Maatschappij’.

Door de grote animo voor de publieke disputen - vooral in de negentiger jaren daarop volgend (zie boven) - en de daardoor navenant toenemende drukkosten, volgden dan ook spoedig enkele beperkende maatregelen. Op de 11e februari 1603 gelastten de Staten Radaeus:

*... omme van nu voertaen gheen Theses voer de studenten op Landtschaps kosten meer te drukken sonder nader last ende bevel daervan bijde Gedeputeerde[n] t' ontfangen ...*³⁶

Deze maatregel, waardoor Radaeus voor het drukken van elke disputatie de uitdrukkelijke toestemming van de Staten nodig had, werd op de 6e december 1610 door het navolgende besluit van de Staten vervangen:

*Is geresolveert dat men in de Universiteijt tot Franiker alle maenden agt Disputatien sal moogen doen tot costen van 't Landt, mits dat het drukken van de Theses voor yder Disputatie niet meer sal moogen kosten als een Daeler, ende wat se booven een Booge doen drukken, dat de respondentes 't selve uijt hun eijgen buijdel sullen betaelen.*³⁷

Duidelijk is, dat de Friese Staten door deze maatregelen de ‘wildgroei’ in de publieke disputen wilden terugdringen en de al maar stijgende drukkosten wilden beteugelen. Al zal het maximum van acht disputaties per maand - door de steeds groter wordende toeloop van studenten in de jaren die volgen - meermalen worden overschreden, de richtlijn voor de individuele kostprijs (“een Daeler”) en de maximale omvang van de te drukken disputaties (“een Booge”, ofwel één katern) zou onbeperkt van kracht blijven.

Op grond van de drie bewaard gebleven “Boekdruckers-Protocollen” (aanwezig in “Tresoor”: RAF, Leeuwarden; Archief Universiteit Franeker,

Inv. nrs. 90, 91 en 92) kunnen we vaststellen, dat de Staten van Friesland gedurende de rest van de 17e eeuw zonder verder morren aan hun financiële verplichtingen in dezen hebben voldaan. Wel bleven de publieke (en later ook private) disputen een voortdurend punt van aandacht en discussie. In hun correspondentie met de Franeker professoren dringen de Staten dan ook herhaaldelijk aan 'de aanwas der disputen' zoveel mogelijk aan banden te leggen.

Wanneer de Friese Staten in de 18e eeuw ingrijpende bezuinigingsmaatregelen voor de Franeker universiteit afkondigen, heeft dit ook voor het drukken van het vele disputatiemateriaal directe consequenties. In de aantallen disputaties als zodanig wordt drastisch het mes gezet, terwijl de academiedrukkers van die tijd de opdracht krijgen elke gedrukte disputatie precies te omschrijven/beschrijven en financieel te verantwoorden - met opgave bijv. van de naam van de desbetreffende hoogleraar en de student/respondent, de titel, de datum van verdediging en het aantal gedrukte exemplaren. Vanaf het jaar 1703 kan men de boekproductie voor het academisch onderwijs te Franeker dan ook exact uit de "Boekdrukkers-Protocollen" aflezen, ook dus met betrekking tot de gedrukte geschriften van de Hongaarse *peregrini*.³⁸ Ondanks alles zal nimmer ontkend kunnen worden, dat de Staten van Friesland de eeuwen door aan de wetenschappelijke vorming van velen - ook aan die van vele Hongaren - een onschatbare dienst hebben bewezen.

Met dit alles hebben we de studieomstandigheden te Franeker, de inrichting van het academisch onderwijs en daarbinnen de *ordo* waaraan ook de Hongaarse *peregrini* zich hadden te houden, geschetst.

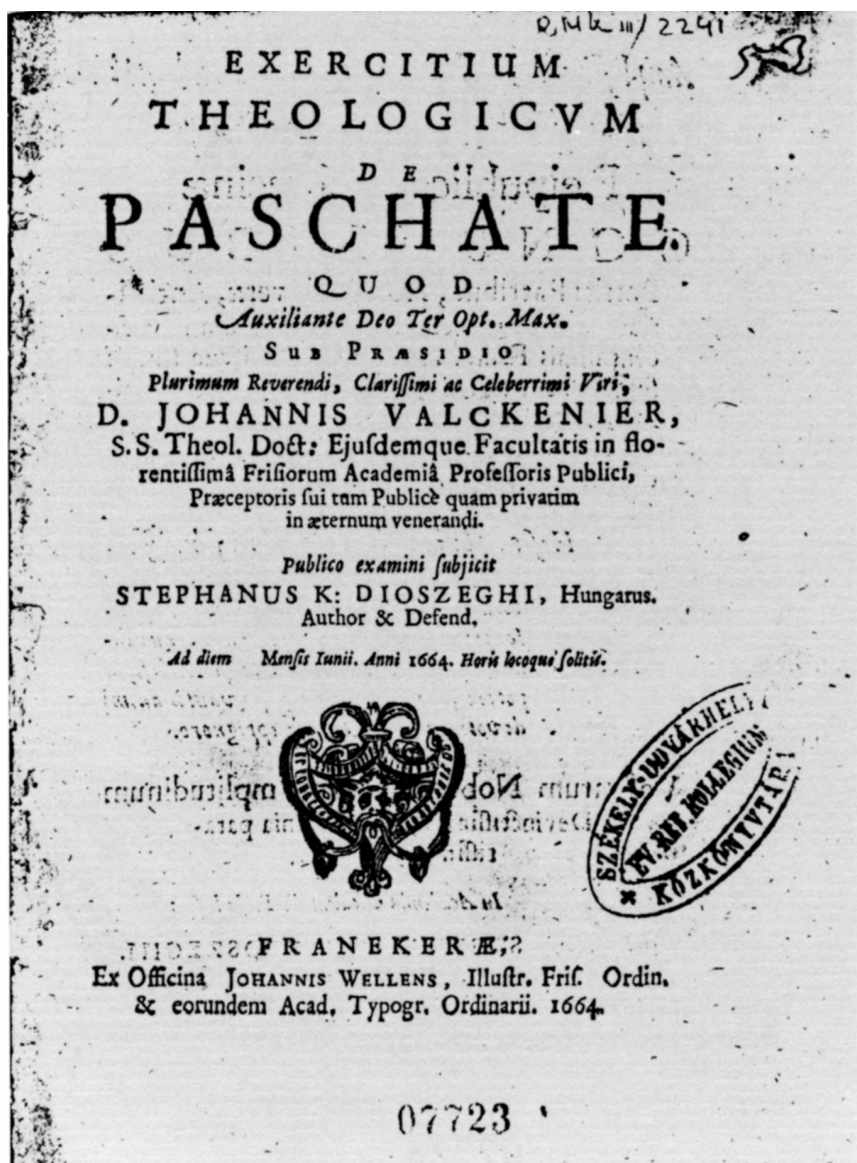
**Tot slot*

De bezuinigingen van de 18e eeuw betekenden de directe doodsteek voor de Franeker universiteit. De buitenlandse studenten - in de periode 1620-1670 bijv. kwam meer dan 40% van de studenten uit het buitenland - bleven nu meer en meer weg, waardoor voor de universiteit tegelijk haar belangrijkste bron van inkomsten verviel. Toch bleven de Hongaarse *studiosi* komen,³⁹ vrijwel ten einde toe (zie boven). Ondanks het feit dat voor hen na 1774 nog slechts "10 subsidiën" (d.w.z. 10 door de Staten van Friesland gesubsidieerde plaatsen)⁴⁰ beschikbaar waren, bleef men de reis naar het verre Franeker ondernemen. Eigenlijk, zo kan men stellen, is Franeker nooit helemaal zonder Hongaarse *peregrini* geweest. Juist dit laatste zal - de eeuwen door - voor vele Hongaarse en Zevenburgse studenten een extra stimulans hebben betekend om naar hun Friese *alma mater* op weg te gaan.⁴¹

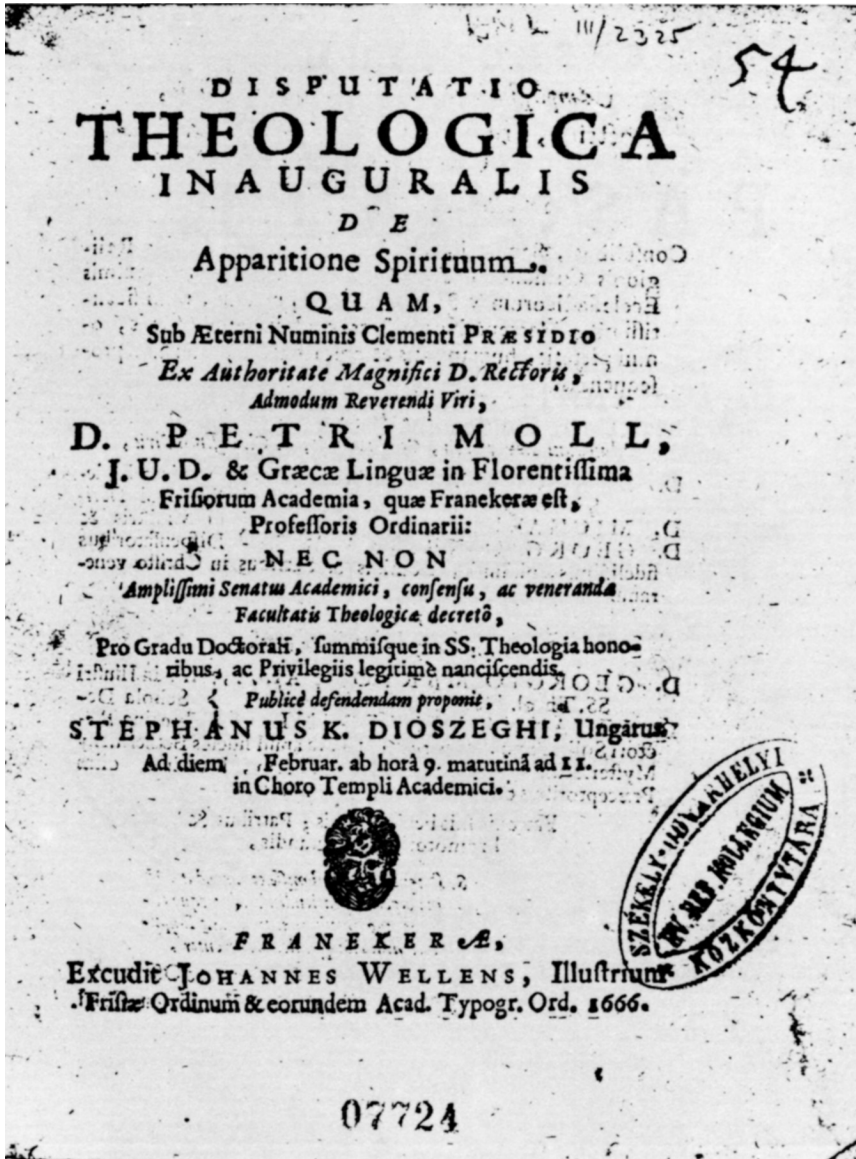
Voor de Franeker universiteit valt - door toedoen van Napoleon - het doek

definitief in 1811. Haar ‘opvolgster’, het Rijks Athenaeum (vier faculteiten, doch zonder de mogelijkheid en het recht van promotie), opende haar poorten in 1815. Evenals de universiteit in haar laatste jaren zou het Rijks Athenaeum een sterk provinciaals karakter blijven houden en functioneren als een regionaal centrum voor hoger onderwijs. Hongaarse namen treft men onder de ingeschreven *studiosi* dan ook niet meer aan. Al in 1843 valt ook voor deze onderwijsinstelling het doek.

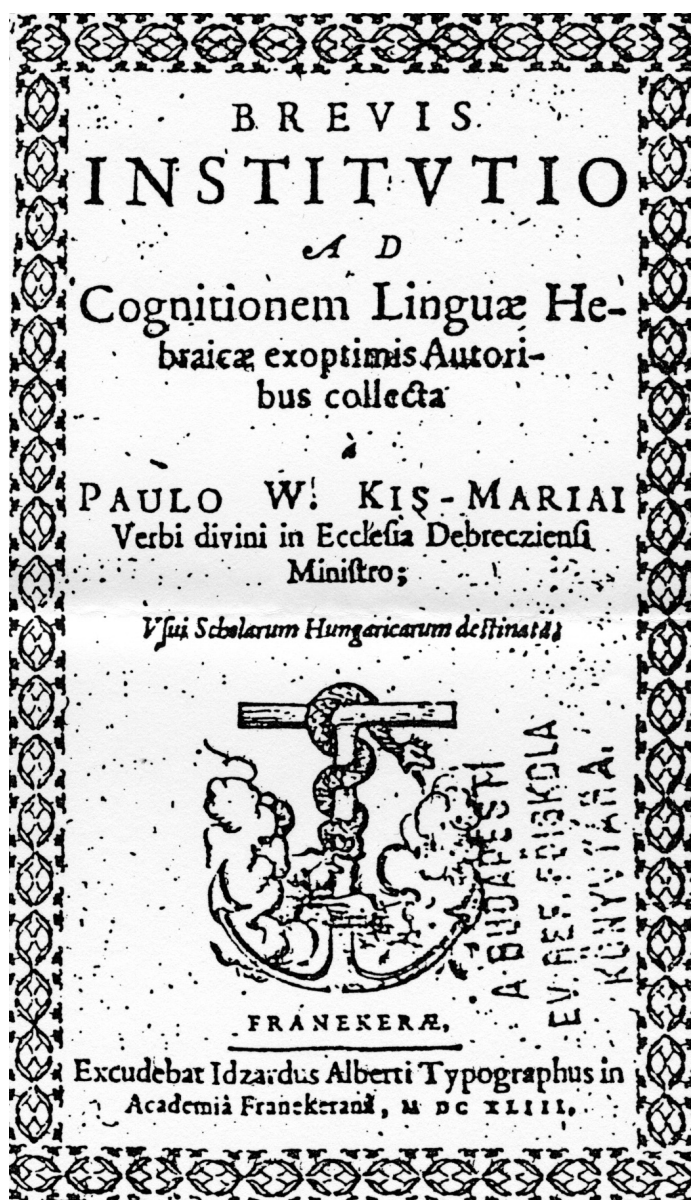
Dat de ‘naam en faam’ van de Franeker universiteit en de reputatie van haar onderwijs in het verre Hongarije nog lang daarna ‘springlevend’ was, blijkt tenslotte nog eens duidelijk uit een schrijven van de Hongaarse gereformeerde “superintendens” Gabriël Báthorij [Báthory Gábor].⁴² Op de 6e december 1856 schrijft deze vanuit Nagykorös een lange - in het Latijn gestelde - brief aan de professoren te Franeker, in het bijzonder gericht aan die van de *facultas theologica*, waarin hij o.a. informeert naar de studiemogelijkheden in Franeker voor de Hongaarse theologiestudenten, en expliciet navraag doet naar het beschikbare aantal *stipendia* ...⁴³ Wie niet beter wist, zou waarlijk denken dat het jaar 1811 aan de universiteit te Franeker geruisloos was voorbijgegaan ...

1. Een oefendisputatie van Stephanus K. Diószeghi. Franeker 1664. (Biblioteca documentara in Odorheiu Secuiesc, Roemenië.)

2. De Disputatio pro gradu van Stephanus K. Diószeghi. Franeker 1666. (Bibliotheca documentaria in Odorheiu Secuiesc, Roemenië.)

3. De Hebreeuwse grammatica van Paulus Veszelin Kismarjai Sr., gedrukt te Franeker in 1643, bestemd voor het onderwijs in het Hebreeuws in het Hongaarse achterland.

4. Grafzerk met de naam van Michaël K. Pataki, gestorven in 1735, nu aanwezig in de Grote of Martinikerk te Franeker. (Foto Archief Fryske Akademy, Leeuwarden.)

Noten

- 1 Zie over het begin van de *Peregrinatio hungarica* naar Franeker en over de belangrijke rol van professor Sibrandus Lubbertus in deze context: Postma 1997b en 1998a.
- 2 Zie verder over Kosdi: Bozzay-Ladányi, s.v. - Hij was waarschijnlijk afkomstig uit Tiszakécske.
- 3 Zo schreef bijv. Sámuel Vilmányi (een student afkomstig van het *Collegium* te Sárospatak, die naderhand in januari 1779 te Franeker zou overlijden) op 22 juni 1778 een bijdrage in het *album amicorum* van de Zevenburgse theologie-student Emericus/Imre Katona, die kennelijk - vanuit Leiden, waar hij 'officieel' als student stond ingeschreven - ook enkele dagen in Franeker doorbracht en bij die gelegenheid Vilmányi daar ontmoette. [Zie Katona's *album amicorum*, aanwezig in de OSzK, Budapest: 112 Oct. Lat., 126 verso]. Zie verder over Vilmányi: Postma 2007a. Het is slechts een van de vele voorbeelden die we hier zouden kunnen noemen. - Zie in dit verband ook: Van de Graaf 1985 en 1997.
- 4 Zie in dit verband vooral: Van Nienes.
- 5 De "tranquillitas loci" werd - naast de "humanitas" der Franeker professoren - al door Abraham Scultetus als belangrijk punt van aanbeveling opgevoerd. Zie diens aanbevelingsbrief gericht aan de *rector magnificus* en de overige Franeker professoren (d.d. 25 augustus 1623), in: Postma 1997b en 1998a.
- 6 De Bursa, ofwel de *mensa academica*, bleef tot 1774 bestaan. Daarna kregen de *peregrini* een financiële ondersteuning ("kostpensioen") van de kant van de universiteit, resp. de Friese Staten - doch slechts beschikbaar voor 10 personen. In de archieven van zowel het *Collegium* te Sárospatak als dat te Pápa troffen we een brief aan van professor Everwinus Wassenbergh - beide gedateerd: Franeker, 21 juni 1784, en beide met een identieke tekst - waarin Wassenbergh - als *rector magnificus* - de *Hungari* op deze bijzondere "gunst" (*favor*) wijst. De brief is duidelijk bedoeld als 'reclame' voor de Franeker universiteit. De opheffing van de Bursa en het beperkte aantal plaatsen hadden in het Hongaarse achterland voor veel onzekerheid gezorgd. - Met dank aan Dr. Réka Bozzay, die me op de brief in Pápa attendeerde, en aan Dr. Dénes Dienes, die me een kopie toestuurde van de brief in Sárospatak.
- 7 Zie boven: Noot 1.
- 8 Zo stond bijv. de hoogleraar Christianus Schotanus op de 16e april 1656 borg voor Andreas Egres Patacky [Egrespataki András, zie *ASt* 5499], terwijl niet lang daarna - op 24 november 1658 - zijn ambtgenoot Johannes Valckenier borg stond voor Johannes Gele Debreceni [Debreceni Gele János]. Beide *peregrini* waren afkomstig van het *Collegium* te Debrecen. Zie: "Tresoar": RAF, Leeuwarden; Archief Universiteit Franeker, Inv. nr. 83, a.l. - Zoványi-Ladányi, p. 138 (Debreceni Gele János).
- 9 Soms betaalde een hoogleraar zelf de promotiekosten. Dat laatste deed bijv. professor Nicolaus Arnoldus - op 9 mei 1670 - ten bate van Johannes Köpeczi [Köpeczi János], die op 9 juni 1669 gepromoveerd was in de filosofie (zie *Auditorium*: G/1669.4). Andere *peregrini* werden door de Senaat "gratis" gepromoveerd, bijv. de theologen Jacobus Cseh Csuzius [Csuzi Cseh Jakab] in 1665 (zie *Auditorium*: G/1665.2) en Stephanus K. Diószeghi [Diószegi Kis István] in 1666 (zie *Auditorium*: G/1666.2). Zie: "Tresoar": RAF, Leeuwarden;

- Archief Universiteit Franeker, Inv. nr. 18, a.l. - Zoványi-Ladányi, pp. 130-131 (Csuzi Cseh Jakab), resp. pp. 151-152 (Diószegi Kis István). - Overigens onderhield Arnoldus ook met andere Hongaarse *studiosi* goede betrekkingen, bijv. met de Zevenburger Paulus Jászberényi [Jászberényi Pál, zie ASt 5790], die hem - bij zijn vertrek naar Engeland - de sleutels toevertrouwde van zijn koffer, die te Franeker achterbleef. Zie: Postma 2006c. - Zoványi-Ladányi, p. 283.
- 10 Zie voor de vele *Hungari* die bij hem studeerden: *Auditorium*, pp. 86-103. Zijn invloed in de Hongaarse protestantse wereld is dan ook aanzienlijk geweest.
- 11 Zo stond Andala bijv. in nauwe verbinding met graaf Sándor Teleki, curator van het *Collegium* te Nagy-Enyed (Zevenburgen). Zie: Postma 1999a.
- 12 Zie in dit verband ook: Eredics 2001.
- 13 Zie in dit verband: Postma 1998c, 2006b en 2007b. - Van Vitringa's *Typus theologiae practicae, sive de vita spirituali ejusque affectionibus commentatio* (Franeker 1716) verscheen in 1722 te Frankfurt an der Oder een Hongaarse vertaling.
- 14 Zie in dit verband in het bijzonder: Van Sluis-Postma. - N.B.: Aan de lange lijst van Röells Hongaarse *studiosi* dient de naam van de Zevenburgse student Georgius P. Zoványi [Zoványi P. György, zie ASt 9538] nog te worden toegevoegd - gelet op het lovende *testimonium* van Röell aangaande Zoványi, d.d. 8 maart 1698. De tekst van dit *testimonium* staat afgedrukt in: Ferencz Szilágyi, *Zilah történelméből* (Pest 1870), pp. 42-43 (noot 33), en eveneens in: *Névkönyv az erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára 1881* (Kolozsvár 1880), pp. 64-65. - Zoványi-Ladányi, pp. 708-709.
- 15 Zie in dit verband ook: Eredics 2003. - Over Venema en de Hongaren: J.C. de Bruïne, *Herman Venema. - Een Nederlandse theoloog in de tijd der Verlichting* (Franeker 1973), p. 74.
- 16 Zie verder m.b.t. Vedelius: *Auditorium*, pp. 122-126.
- 17 Zie verder m.b.t. Arnoldus: *Auditorium*, pp. 180-188.
- 18 Zie verder over Debreceni Hentes Mihály: Bozzay-Ladányi, s.v.
- 19 Zie verder over Sikó B. János: Bozzay-Ladányi, s.v.
- 20 Zie: SCCL, p. 53 (nr. 0159). - N.B.: De hier door ons gegeven beschrijving van dit exemplaar berust op autopsie (en verschilt daarom van die in het *Auditorium*). - Zie wat betreft de terugkeer van de Sárospataker collectie uit Rusland: Patricia Kennedy Grimsted - Konstantin Akinsha, "The Sárospatak Case: Rare Books Return to Hungary from Nizhnii Novgorod. - A New Precedent for Russian Cultural Restitution?", in: *Art, Antiquity and Law*, XI/3 (2006), pp. 215-249. - Zie over de grote betekenis van de Hongaarse en Zevenburgse bibliotheken voor ons eigen Franeker onderzoek: Postma 1998b, 1999a, 1999b en 2006a.
- 21 Kismarjai Veszelin Pál Sr. was toentertijd predikant te Debrecen, zoals op het titelblad vermeld wordt. Als *peregrinus* had hij niet te Franeker gestudeerd, Coccejus kende hem nog persoonlijk uit zijn studietijd te Bremen. Zie verder: Postma 1994 en 1999a. - Zoványi-Ladányi, p. 316.
- 22 Zie verder m.b.t. Terentius: *Auditorium*, pp. 190-191.
- 23 Zie verder over hem: Bozzay-Ladányi, s.v. - Zoványi-Ladányi, pp. 577-578.
- 24 Bijv. exegetische studies en Bijbelcommentaren van de Zevenburger Sámuel Szatmárnémeti, in de jaren 1682 en 1683 student te Franeker (zie ASt 8006) en later hoogleraar aan het

- Collegium* te Kolozsvár. Zie: RMK III 3242, 3933, 4183, 4293, 4343 en 4344. Voor de publicatie van zijn Bijbelcommentaren hebben zich vooral de Franeker professoren Johannes vander Waeyen Sr. en Herman Alexander Röell ingezet. - Zoványi-Ladányi, pp. 578-579. - Ook kan hier verwezen worden naar de Franeker publicaties van iemand als Stephanus M. Vécsei [Vécsei M. István, zie *ASt* 8351, resp. 8483], bijv. naar diens *Analytica D. Johannis apostoli et euangelistae S. Apocalypseos paraphrasis*, die in 1690 verscheen met een - gedrukte - "Approbatio" van de *Facultas theologica Franekerana*, ondertekend door Herman Alexander Röell, "h.t. Decanus". Zie: RMK III 3624. - Zoványi-Ladányi, pp. 682-683.
- 25 Bijv. het bekende boek - in twee delen - van Franciscus Fóris Otrokocsi [Otrokocsi Fóris Ferenc]: *Origines Hungaricae [...]* (Franeker 1693). Zie: RMK III 3797. In de *Praefatio* noemt hij de Franeker professoren Johannes vander Waeyen Sr., Campegius Vitringa Sr., Jacobus Perizonius en Jacobus Rhenferd, die zich voor de publicatie van zijn boek hebben ingezet. - Een jaar eerder (1692) verscheen te Franeker zijn *EIPHNIKON seu Pacis consilium [...]*. Zie: RMK III 3727. - Zoványi-Ladányi, pp. 446-447.
- 26 Zie wat de vertalingen betreft vooral: Eredics 2008. - Hier kan ook nog verwezen worden naar de Hongaarse vertaling van een werk van F.A. Lampe, die met de titel *Gileadi balsamom* in 1741 te Franeker werd gedrukt. De vertaling is van de hand van Stephanus Bányai [Bányai István, zie *ASt* 12220], student van het *Collegium* te Sárospatak. De druklegging van het boekje werd geheel door de Friese Staten bekostigd. Zie: Postma 1997a, p. 168 (M/1741.7) en Postma-Bozzay 2009a. - Zoványi-Ladányi, p. 46. - Voor verdere Franeker publicaties in het Hongaars, zie bijv.: RMK I 1064 (Mátyás Váradi, Franeker 1668) en RMK I 1383 (Sámuel P. Bándi, Franeker 1690). Zie daartoe ook: Postma 1997a, p. 167 (M/1668.3) en *Auditorium*: M/1690.3. - Zoványi-Ladányi, p. 673 (Váradi), resp. p. 44 (Bándi).
- 27 Zie voor een tweetal *carmina* in het Hongaars bijv.: Postma-Vásárhelyi 2002. - Ook kan hier nog verwezen worden naar een Hongaars gedicht - in drie delen - van Gelei Katona István [Stephanus Katona Geleinus, zie *ASt* 5013], geschreven voor de Oost-Friese student Conradus Viglius Jhering. Het gedicht staat afgedrukt in een bundel *Carmina gratulatoria*, die in 1654 ter ere van Jhering te Franeker verscheen [Loc.: Strb]. Eerder - in 1647 - schreef de Zevenburgse student Colomannus Igaz [Igaz Kálmán, zie *ASt* 4484] een Hongaars gedicht ("Epigramma ungaricum") ter ere van professor Laurentius Banck, bij diens inauguratie als juridisch hoogleraar te Franeker (zie *Auditorium*: M/1647.2). Zie voor de tekst van dit Hongaarse gedicht: Mózes 2000. - De hier gegeven voorbeelden maken duidelijk, dat de *peregrini* ook voor niet-Hongaren hun Hongaarse dichtader deden vloeien, wellicht tegen een bijbehorende financiële vergoeding.
- 28 De twee volgende theologische disputen onder leiding van Lubbertus vonden plaats op resp. 1 maart en 25 juni 1589 (zie *Auditorium*: 1/1589.1-2). Het tempo ligt in deze begintijd dus nog niet hoog. Zie hierover meer uitgebreid: Postma 1985b.
- 29 Zie hier vooral: Postma 1985a.
- 30 Zie over Henricus Schotanus en diens studieverblijf te Orléans: Postma 1980.
- 31 Hier zou bijv. ook verwezen kunnen worden naar de vele - collectieve, dus in groepsverband verdedigde - disputen onder leiding van professor Johannes Maccovius (zie *Auditorium*: 28/...). Zie in dit verband: Postma-Veenhof 1985.

- 32 Zie: “Tresoor”: RAF, Leeuwarden; Archief Universiteit Franeker, Inv. nr. 13, a.l. - In dezelfde vergadering van de Senaat besloot men ook om voortaan ieder jaar een *Series lectionum* te laten drukken. Daarvan zijn er tot nu toe relatief weinig teruggevonden: De oudste *Ordo lectionum et horarum* dateert van 1629 (zie *Auditorium*: M/1629.1), de meest recente van 1792, zie: Postma 1997a, p. 169 (M/1792.3), resp. p. 171 (Afbeelding).
- 33 Zie verder over hem: Bozzay-Ladányi, s.v. - Zoványi-Ladányi, p. 324.
- 34 Van de *peregrini* promoveerden naast Jacobus Cseh Csuzius (1665) en Stephanus K. Diószeghi (1666) - zie boven: Noot 9 - in de theologie: Georgius T. Martonfalvi [Mártonfalvi Tóth György, zie *Auditorium*: G/1659.5], Samuel Koleserius Jr. [Köleséri Sámuel, zie *Auditorium*: G/1684.2], en Paulus Gyöngyösi [Gyöngyösi Pál, zie *Auditorium*: G/1700.1]. - Zoványi-Ladányi, pp. 393-394 (Mártonfalvi Tóth György), p. 344 (Köleséri Sámuel) en pp. 229-230 (Gyöngyösi Pál). - In de filosofie promoveerde naast Johannes Köpeczi (zie boven: Noot 9) op 19 september 1662: Michaël Rima Szombathi [Rimaszombati Mihály, zie *ASt* 6410, resp. *APr*, p. 39], “habita Disputatione Inaugurali de Concursu causae primae cum causis secundis”. Daarbij trad professor Arnoldus Verhel op als *promotor*. De promotie zelf geschiedde “gratis”. Van de gedrukte *disputatio pro gradu* kon tot nu toe geen exemplaar worden getraceerd. Zie: “Tresoor”: RAF, Leeuwarden; Archief Universiteit Franeker, Inv. nr. 17, a.l. - Zoványi-Ladányi, p. 511. - In de medicijnen promoveerden: Matthias Varadi [Váradí Mátyás, zie *Auditorium*: G/1669.5], Georgius Briccius de Viz-Akna [Vízaknai Bereck György, zie *Auditorium*: G/1695.13], Samuel Fagarasi [Fogarasi Sámuel, zie *Auditorium*: G/1700.9], Johannes Cseh Csuzius [Csuzi Cseh János, zie *ASt* 10060, resp. *APr*, p. 75, en eveneens: “Tresoor”: RAF, Leeuwarden; Archief Universiteit Franeker, Inv. nr. 19, a.l.: “remissa disputatione inaugurali”, promotie op 18 maart 1701], Johannes Herczegh [Herczegh János, zie *Auditorium*: G/1703.6], Paulus Keresztesi [Keresztesi Pál, zie *Auditorium*: G/1725.1], Georgius Buzinkai [Buzinkai György, zie *Auditorium*: G/1733.1], Paulus Szathmari [Szathmári Pál, zie *Auditorium*: G/1758.3a], Samuel Verestói de Csér [Verestói Sámuel, zie *Auditorium*: G/1772.5, “gratis”], en Josephus Milesz [Milesz József, zie *Auditorium*: G/1775.5, “gratis”]. - N.B.: Of Samuel N. Szoboszlai [Szoboszlai N. Sámuel, zie *ASt* 7122] - op 12 maart 1671 - eveneens te Franeker in de medicijnen is gepromoveerd, kon helaas op grond van de bewaard gebleven academische *archivalia* niet worden bevestigd. Zie: RMK III 2557. Ook in het in 1972 gepubliceerde *APr* komt zijn naam niet voor.
- 35 Zie: “Tresoor”: RAF, Leeuwarden; Statenarchief. Resolutie Gedeputeerde Staten van Friesland, d.d. 13 december 1585. Inv. nr. G 1 (2), a.l.
- 36 Zie: “Tresoor”: RAF, Leeuwarden; Statenarchief. Resolutie Gedeputeerde Staten van Friesland, d.d. 11 februari 1603. Inv. nr. G 2 (9), a.l.
- 37 Zie: “Tresoor”: RAF, Leeuwarden; Statenarchief. Resolutie Gedeputeerde Staten van Friesland, d.d. 6 december 1610. Inv. nr. G 10 (4), a.l.
- 38 Het zoeken naar Franeker *Hungarica* uit de 18e eeuw is dus geen zoektocht met een open einde. Dankzij de drie “Protocollen” weten we, dat in deze periode voor de *peregrini* in totaal 79 disputaties (*exercitii gratia* én *pro gradu*) werden gedrukt, evenals een Hongaars boek (i.e.: Stephanus/ István Bányai, *Gileadi balsamom*, Franeker 1741; zie boven: Noot 26), en een *Programma funebre* voor de - op 27 januari 1735 - overleden Zevenburgse student

- Michaël K. Pataki [Pataki K. Mihály, zie *ASt* 11983]. Van de 79 disputaties konden tot nu toe 11 niet worden getraceerd, evenmin als het gedrukte *Programma funebre*.
- 39 Zo trof bijv. de latere gereformeerde bisschop in Debrecen, Michaël Benedek [Benedek Mihály, zie *ASt* 13660] in 1774, onmiddellijk bij zijn aankomst in Franeker, nog acht (!) Hongaarse *populares* aan. In zijn *Itinerarium* - thans aanwezig in de *Collegium*-bibliotheek te Debrecen [Sign.: R 585.15] - vermeldt hij het met vreugde. - Zoványi-Ladányi, p. 66.
- 40 Zie hierover boven: Noot 6. - Zie over (de geschiedenis van) de Bursa ook: Boeles, I, pp. 381-393.
- 41 Vele *peregrini* bleven ook naderhand vanuit het Hongaarse achterland - door middel van correspondentie - met hun leermeesters/professoren/*patres* in de Nederlanden in nauw contact. Zie: Zoványi 1902 en Postma-Bozzay 2009b (Bányai-Valckenaer). - Sommigen legden ook - soms zeer gedetailleerd - rekenschap af van hun *peregrinatio* naar de Nederlanden, zoals bijv. Sigismundus Nagy Borosnyai [Borosnyai Nagy Zsigmond, zie *ASt* 12022] in 1736. Zie: Postma 2005. - Zoványi-Ladányi, pp. 92-93.
- 42 Zie verder over hem: Zoványi-Ladányi, pp. 56-57, resp. p. 304.
- 43 Aanwezig in: GAF [Gemeentearchief Franeker], Franeker (Inv. nr. 4815). Zie: Obreen, p. 161.

Appendix I

Nicolaus Vedelius (1640).

N.B.: Beschrijving gebaseerd op het *Auditorium* (1995):

- 51/1640.9a *Collegium Hungaricum, in quo disputationibus LI controversiae theologicae, quae nobis cum omnibus adversariis intercedunt, sunt propositae.* Franekerae, Idzardus Alberti, 1640. 12°; [4],185,[3] pp.
Nomina respondentium:
- 1 *Disputatio I, quae continet praecognita seu de theologia in genere.* Resp. **Stephanus Sepsi**; pp. 1-7. - ASt 3459.
 - 2 *Disputatio II, quae est de Scriptura Sacra, I.* Resp. **Nicolaus Zabolai**; pp. 7-12. - ASt 3443.
 - 3 *Disputatio III, seu de Scriptura Sacra, II.* Resp. **Johannes Tsernatfalvi**; pp. 12-16. - ASt 3499.
 - 4 *Disputatio IV, quae est de Deo, I.* Resp. **Andreas P. Almassinus**; pp. 17-19. - ASt 3525. - In Series: Almassi.
 - 5 *Disputatio V, quae est de Deo, II.* Resp. **Joh. Balyick Debrecinus**; pp. 19-22. - ASt 3526.
 - 6 *Disputatio VI, quae est de Deo, III.* Resp. **Sebastianus Cegledi**; pp. 22-25. - ASt 3575.
 - 7 *Disputatio VII, quae est de operibus creationis I, de angelis, coelo, inferno.* Resp. **Martinus Beoshasi**; pp. 25-27. - ASt 3588.
 - 8 *Disputatio VIII, quae est II de creatione, nim. de homine et paradiso.* Resp. **Joannes Zebegnycy**; pp. 28-31. - ASt 3599. - In Series: Zebegnycy.
 - 9 *Disputatio IX, quae est I de praedestinatione, nim. de praedestinatione Christi, angelorum item, nec non hominum, considerata in genere.* Resp. **Johannes Zilizi**; pp. 31-34. - ASt 3600.
 - 10 *Disputatio X, seu II de praedestinatione, quae est de electione, nim. de illius definitione, divisione, causa efficiente.* Resp. **Johannes Gidofalvi**; pp. 34-37. - ASt 3601.
 - 11 *Disputatio XI, quae est de electionis forma, objecto seu materia, et fine.* Resp. **Alexius Mogyorosius**; pp. 37-38. - ASt 3605. - In Series: Mogyorosi.
 - 12 *Disputatio XII, de electionis effectis et adjunctis.* Resp. **Johannes S. Rozgoni**; pp. 38-39. - ASt 3500.
 - 13 *Disputatio XIII, de reprobatione, prior.* Resp. **Michael Szentpeteri**; pp. 39-41. - ASt 3648.
 - 14 *Disputatio XIV, secunda de reprobatione.* Resp. **Petrus Thallyai**; pp. 41-43. - ASt 3649.
 - 15 *Disputatio XV, de providentia Dei, I.* Resp. **Andreas Uyfalus**; pp. 43-46. - ASt 3650.
 - 16 *Disputatio XVI, de providentia Dei, II.* Resp. **Nicolaus Zabolai**; pp. 46-49. - ASt 3443.
 - 17 *Disputatio XVII, quae est tertia de providentia.* Resp. **Andreas P. Almassius**; pp. 50-53. - ASt 3525.
 - 18 *Disputatio XVIII, quae est de peccato in genere.* Resp. **Joannes [S.] Rozgoni**; pp. 53-55. - ASt 3500.
 - 19 *Disputatio XIX, quae est I de peccato primo.* Resp. **Joh. Balyick Debrecinus**; pp. 55-57. - ASt 3526.

- 20 *Disputatio XX, seu II de peccato primo. Resp. Sebastianus Cegledi;* pp. 57-58. - ASt 3575.
- 21 *Disputatio XXI, quae est I de peccato originis. Resp. Martinus Beoshasi;* pp. 59-60. - ASt 3588.
- 22 *Disputatio XXII, quae est II de peccato originis. Resp. Michael Szentpeteri;* pp. 61-62. - ASt 3648.
- 23 *Disputatio XXIII, quae est III de peccato originis. Resp. Petrus Thallyai;* pp. 63-64. - ASt 3649.
- 24 *Disputatio XXIV, quae est IV de peccato originis. Resp. Andreas Uyfalus;* pp. 64-65. - ASt 3650.
- 25 *Disputatio XXV, quae est IV de peccato originali simul et actuali. Resp. Joannes Zebegnyei;* pp. 66-67. - ASt 3599.
- 26 *Disputatio XXVI, de libero arbitrio in statu peccati. Resp. Alexius Mogyorosius;* pp. 68-69. - ASt 3605.
- 27 *Disputatio XXVII, de lege. Resp. Johannes Zilizi;* pp. 69-70. - ASt 3600.
- 28 *Disputatio XXVIII, de evangelio et speciatim de consiliis evangelicis, disp. I. Resp. Sebastianus Cegledi;* pp. 70-71. - ASt 3575.
- 29 *Disputatio XXIX, seu II de consiliis evangelicis. Resp. Martinus Beoshasi;* pp. 71-72. - ASt 3588.
- 30 *Disputatio XXX, de persona Christi. Resp. Michael Szentpeteri;* pp. 73-74. - ASt 3648.
- 31 *Disputatio XXXI, seu I de officio Christi. Resp. Petrus Thallyai;* pp. 74-76. - ASt 3649.
- 32 *Disputatio XXXII, seu II de officio Christi. Resp. Andreas Uyfalus;* pp. 76-78. - ASt 3650.
- 33 *Disputatio XXXIII, seu III de officio Christi. Resp. Johannes Zebegnyei;* pp. 78-80. - ASt 3599.
- 34 *Disputatio XXXIV, seu IV de officio [et] speciatim morte Christi. Resp. Johannes Zilizi;* pp. 80-82. - ASt 3600.
- 35 *Disputatio [sic] XXXV, seu V de officio et speciatim morte Christi. Resp. Alexius Mogyorosius;* pp. 83-84. - ASt 3605.
- 36 *Disputatio XXXVI, seu VI de officio Christi, speciatim intercessione, regno, resurrectione et exaltatione Christi. Resp. Matthias Geontzi;* pp. 84-86. - ASt 3697.
- 37 *Disputatio XXXVII, quae est de vocatione externa et foedere Dei. Resp. Petrus Redmeczinus;* pp. 87-89. - ASt 3699. - In Series: Redmeczi.
- 38 *Disputatio XXXVIII, quae est I de sacramentis in genere. Resp. Petrus Szerenczi;* pp. 89-91. - ASt 3713.
- 39 *Disputatio XXXIX, seu II de sacramentis in genere. Resp. Steph. Gyori;* pp. 92-95. - ASt 3720. - In Series: Giori.
- 40 *Disputatio XL, quae est de sacramentis N.T. in specie. Resp. Steph. Laskai;* pp. 96-102. - ASt 3714.
- 41 *Disputatio XLI, quae est I de ecclesia, seu de natura et notis ecclesiae. Resp. Geor[g]. Szirmai;* pp. 102-107. - ASt 3716.
- 42 *Disputatio XLII, quae est II de ecclesia, nim. de ministris ecclesiae. Resp. Andreas Romoczai;* pp. 107-114. - ASt 3717. - In Series: Romoczahazi.

- 43 *Disputatio XLIII, quae est III de ecclesia, nim. de conciliis et disciplina ecclesiastica.* Resp. **Paulus Thamasí**; pp. 115-120. - ASt 3715.
 - 44 *Disputatio XLIV, seu IV de ecclesia, quae est de monarchia papae et de Antichristo.* Resp. **Sebastianus Cegledi**; pp. 120-127. - ASt 3575.
 - 45 *Disputatio XLV, seu V de ecclesia, quae est de monachis et votis monasticis.* Resp. **Petrus Thallyai**; pp. 127-135. - ASt 3649.
 - 46 *Disputatio XLVI, seu VI de ecclesia, nim. de ecclesia in purgatorio.* Resp. **Andreas Uyfalusí**; pp. 135-140. - ASt 3650.
 - 47 *Disputatio XLVII, quae est I de statu gratiae, hoc est, de conversione seu regeneratione hominis.* Resp. **Johannes Zilizi**; pp. 140-147. - ASt 3600.
 - 48 *Disputatio XLVIII, seu II de statu gratiae, nim. de fide justificante et libertate christiana.* Resp. **Alexius Mogyorosius**; pp. 147-153. - ASt 3605.
 - 49 *Disputatio XLIX, quae est de statu gloriae et antecedentibus quatuor extremis.* Resp. **Petrus Redmeczi**; pp. 154-157. - ASt 3699.
 - 50 *Disputatio L, quae est I de sanctificatione et cultu Dei per bona opera lege morali praecepta.* Resp. **Matthias Gonczi**; pp. 157-164. - ASt 3697. - In Series: Geontzi.
 - 51 *Disputatio LI, seu altera de cultu Dei per bona opera.* Resp. **Joh. Zebignyei**; pp. 164-185 [= 175]. - ASt 3599.
- In: 51/1641.6a *Opuscula theologica nova.* - Cf. RMK III 1557. - Onjuiste paginering tussen pp. 50-70 en pp. 150-160.
- 51/1640.9b *Idem.* Franekerae, Joannes Arcerius, 1940 [sic]. 12°; [4],185,[3] pp.
In: 51/1641.6b *Opuscula theologica nova.* - RMK III 1557. - Onjuiste paginering tussen pp. 50-70 en pp. 150-160.
- 51/1640.9c *Idem.* Franekerae, Joannes Fabiani Deuring, 1640. 12°; [4],185,[3] pp.
In: 51/1641.6c *Opuscula theologica nova.* - RMKP 7605. - Onjuiste paginering tussen pp. 50-70 en pp. 150-160.
- 51/1641.6a *Opuscula theologica nova.* Franekerae, Idzardus Alberti, 1641. 12°; [8,64],[8],125,[1], [4],185,[3],246,[2] pp.
- Index:
- x Cf. 51/1639.1 *Oratio inauguralis.*
 - x *Ecclesiastes catholicus*; [8],125,[1] pp.
 - x Cf. 51/1640.9 *Collegium Hungaricum.*
- Disputationes duae de fide patrum Veteris Testamenti:
- 52 *Disputatio theologica prior, de fide patrum Vet. Testam.* Resp. **Andreas P. Almassius, Hungarus.** An veri fideles et sancti in Vet. Test. in Jesum Christum crediderint?; pp. 3-22. - ASt 3525. - Cf. 51/1640.2. - RMK III 1565.
 - 53 *Disputatio theologica secunda, de fide patrum Vet. Testam.* Resp. **Joannes Balyik Debrecinus, Ungarus**; pp. 23-41. - ASt 3526. - RMK III 1566.
 - 54 *Disputatio theologica de sacrosancta Trinitate, qua I Epist. Joh. cap. 5 vers. 7 vindicatur*

a strophis Socinianorum. Resp. Burchardus Lomeierus, Zutphaniensis; pp. 42-60. - ASt ?

De libertate conscientiarum disputationes sex:

- 55 *De libertate conscientiarum, disp. I. Resp. Casparus Cumerus, Palatinus; pp. 62-75. - ASt ?*
- 56 *De libertate conscientiarum, disp. II. Resp. Dan. Bokelmannus, Trans-Ysul.; pp. 76-83. - ASt ?*
- 57 *De libertate conscientiarum, disp. III. Resp. Henricus Stephani, Clivo-Wesal.; pp. 84-94. - ASt ?*
- 58 *De libertate conscientiarum, disp. IV. Resp. Tobias Sollingius, Clivo-Wes.; pp. 95-106. - ASt ?*
- 59 *De libertate conscientiarum, disp. V. Resp. Herman. ab Holle, Gelro-Borcul.; pp. 107-120. - ASt ?*
- 60 *De libertate conscientiarum, disp. VI, qua deciditur quaestio, ane magistratus orthodoxus bona conscientia et sine offensa Dei possit haereticis vere sic dictis seu idololatriis nunquam permittere exercitium publicum vel conventicula privata? Resp. Georgius Torma Szirmaius, Ung.; pp. 121-145. - ASt 3716. - RMK III 1568.*

De Deo et creatione quaestiones controversae centum et quinque breviter decisae:

- 61 *[De Deo quae[s]tio I-XIV]. Resp. Andreas Petri, Davent.; pp. 148-159. - ASt 3810.*
- 62 *[Quaest. XV-XXIX]. Resp. J. Petrus Biberus, Zutphan.; pp. 159-171. - ASt ?*
- 63 *[Quaest. XXX-XXXVII]. Resp. P. Liesselius; pp. 171-181. - ASt ?*
- 64 *[Quaest. XXXIII-L]. Resp. Wern. Godefr. Pistorius; pp. 181-194. - ASt ?*
- 65 *[Quaest. LI-LXX]. Resp. Bernh. Rusius; pp. 194-209. - ASt 3727.*
- 66 *[Quaest. LXX-XC]. Resp. Herm. Noldius; pp. 209-230. - ASt ?*
- 67 *[Quaest. XCI-CVI (!)]. Resp. Winoldus Dieppenensis, Davent.; pp. 230-246. - ASt ?*
Loc.: Hrb <AB 2428>; Jena <12° Bud theol 52>; BNP <D2 11961>; Cluj <R RMK 500> - N.B.: Een aantal disputaties, i.e. nrs. 54-59 en nrs. 61-67, stamt uit Vedelius' Deventer tijd. - Cf. RMK III 1557.

51/1641.6b *Idem. Franekerae, Joannes Arcerius, 1641. 12°; [8,64],[8],125,[1],[4],185,[3], 246,[2] pp.*
Loc.: Tîr <BO 2368> - RMK III 1557.

51/1641.6c *Idem. Franekerae, Joannes Fabiani Deuring, 1641. 12°; [8,64],[8],125,[1],[4], 185,[3],246,[2] pp.*
Loc.: FSHl <17 H 13; 24 J 16>; UBHl <Ung VI 174>; Sár <I 918 a,b>; Cluj <BMV C 394>; Tîr <BO 5351/2>; Aiud <Hung 147> - RMKP 7605.

Appendix II

Nicolaus Arnoldus (1654).

N.B.: Beschrijving gebaseerd op het *Auditorium* (1995):

- 64/1654-3 *Heinrici Echardi, Lutherani, Scopae dissolutae seu fasciculus ejus controversiarum succincte refutatus, et quadraginta publicis disputationibus in Academia Franekerana dissolutus. Franekerae, Idzardus Balck, 1654. 8°; [36],640,[12] pp.*
Carm.: Andr. P. Kallovius (lat.); Joan. M. Bereghi (lat.); M. P. N. Almasi (lat.); P.A.P.D.T. (lat.); S. Azari (lat.); Joh. Arn[oldus] (lat.).
Index:
- 1 *Notarum ad Echardi fasciculum disputatio I [de Scriptura, de Deo]. Resp. Casparus P. Tiszabetsi, Hung.; pp. 1-16. - ASt 5017.*
 - 2 *Disputatio II [de Deo, de natura Christi humana]. Resp. Casparus P. Tiszabetsi, Hung.; pp. 17-32.*
 - 3 *Disputatio III [de natura Christi humana, de unione personali]. Resp. Casparus P. Tiszabetsi, Hung.; pp. 33-48.*
 - 4 *Disputatio IV [de unione personali, de propositionibus personalibus, de communicatione idiomatum]. Resp. Casparus P. Tiszabetsi, Hung.; pp. 49-64. - Cf. RMK III 1882 [Disp. I-IV].*
 - 5 *Disputatio V [de communicatione idiomatum]. Resp. Thomas P. Tiszabetsi, Hung.; pp. 65-80. - In Index: "Frater Caspari P. Tiszabetsi". - ASt 5228.*
 - 6 *Disputatio VI, qua vindicantur argumenta orthodoxa, quibus idiomatica essentialia divinae naturae Christi humanae non esse transitive communicata probatur [et de omnipotentia]. Resp. Thomas P. Tiszabetsi, Hung.; pp. 81-96. - Cf. RMK III 1882 [Disp. V-VI].*
 - 7 *Disputatio VII, qua ostenditur humanam naturam Christi in abstracto non esse omnipotentem, omnisciam [et de cultu adorationis]. Resp. Martinus P. Nagy Almasi, Hungarus; pp. 97-112. - ASt 5263.*
 - 8 *Disputatio VIII, de adorabilitate humanae naturae Christi [et de potestate judiciaria, de virtute vivificandi, de praesentia hominis Christi in his terris]. Resp. Martinus P. Nagy Almasi, Hungarus; pp. 113-128.*
 - 9 *Disputatio IX, qua vindicantur argumenta orthodoxa, quibus probatur humanam Christi naturam non esse ubique praesentem. Resp. Martinus P. Nagy Almasi, Hungarus; pp. 129-144.*
 - 10 *Disputatio X, continens continuationem vindiciarum argg. orthod. ex ratione depromptorum contra omnipraesentiam carnis Christi [et de articulis symboli apostolici, de descensu ad inferos, de resurrectione, de ascensione ad coelos]. Resp. Martinus P. Nagy Almasi, Hungarus; pp. 145-160. - Cf. RMK III 1881 [Disp. VII-X].*
 - 11 *Disputatio XI, de praesentia humanitatis Christi sessione ad dexteram Dei, et Spiritu S. etc. [et de libertate in agendo, de peccato]. Resp. Johannes P. Jaz-Berenyi, Hungarus; pp. 161-178. - ASt 5285.*

- 12 *Disputatio XII, de peccato.* Resp. **Johannes P. Jaz-Berenyi**, Ungarus; pp. 179-194.
- 13 *Disputatio XIII, de peccato [et de traduce animae, de lege Dei].* Resp. **Johannes P. Jaz-Berenyi**, Ungarus; pp. 195-210.
- 14 *Disputatio XIV, de lege Dei [et de evangelio].* Resp. **Johannes P. Jaz-Berenyi**, Ungarus; pp. 211-226. - Cf. RMK III 1880 [Disp. XI-XIV].
- 15 *Disputatio XV, de evangelio [et de differentia sacramentorum V. et N.T., de fide salvifica].* Resp. **Andreas Wilmanius**, Ungarus; pp. 227-242. - ASt 5257.
- 16 *Disputatio XVI, de fide infantum, fide electorum propria, et praedestinatione.* Resp. **Andreas Wilmanius**, Ungarus; pp. 243-258.
- 17 *Disputatio XVII, de praedestinatione.* Resp. **Andreas Wilmanius**, Ungarus; pp. 259-274.
- 18 *Disputatio XVIII, de praedestinatione.* Resp. **Andreas Wilmanius**, Ungarus; pp. 275-290. - Cf. RMK III 1883 [Disp. XV-XVIII].
- 19 *Disputatio XIX, de praedestinatione.* Resp. **Johannes Bereghi**, Ungarus; pp. 291-306. - ASt 5268.
- 20 *Disputatio XX, de praedestinatione.* Resp. **Johannes Bereghi**, Ungarus; pp. 307-322.
- 21 *Disputatio XIX [sic], de praedestinatione.* Resp. **Johannes Bereghi**, Ungarus; pp. 323-338.
- 22 *Disputatio XXII, de praedestinatione, paenitentia et justificatione.* Resp. **Johannes Bereghi**, Ungarus; pp. 339-354. - Cf. RMK III 1874 [Disp. XIX-XXII].
- 23 *Disputatio XXIII, de sacramentis.* Resp. **Andreas Calovius**, Ung.; pp. 355- 370. - In Index: Kallovius. - ASt 5387.
- 24 *Disputatio XXIV, de sacramentis [et de baptismo].* Resp. **Andreas Calovius**, Ung.; pp. 371-386.
- 25 *Disputatio XXV, de baptismo.* Resp. **Andreas Calovius**, Ung.; pp. 387-402.
- 26 *Disputatio XXVI, de baptismo.* Resp. **Andreas Calovius**, Ung.; pp. 403-418. - Cf. RMK III 1876 [Disp. XXIII-XXVI].
- 27 *Disputatio XXVII, de baptismo.* Resp. **Stephanus Gidofalvi**, Ung.; pp. 419- 434. - In Index: "Stephanus Gidofalvi defendendam detulit Andreae Korotz Sepsi". - ASt 4734?, 5262 (Gidofalvi); 5355 (Korotz Sepsi). - Cf. RMK III 1879 [Disp. XXVII].
- 28 *Disputatio XXVIII, de baptismum [sic].* Resp. **Stephanus P. Banyai**, Ung.; pp. 435-450. - ASt 5312.
- 29 *Disputatio XXIX, de baptismo [et de sacrosancta eucharistia].* Resp. **Stephanus P. Banyai**, Ung.; pp. 451-466.
- 30 *Disputatio XXX, de sacrosancta eucharistia.* Resp. **Stephanus P. Banyai**, Ung.; pp. 467-480.
- 31 *Disputatio XXXI, de sacrosancta eucharistia.* Resp. **Stephanus P. Banyai**, Ung.; pp. 481-496. - Cf. RMK III 1871 [Disp. XXVIII-XXXI].
- 32 *Disputatio XXXII, de sacrosancta eucharistia.* Resp. **Steph. Fekete Nemethi**, Ung.; pp. 497-512. - ASt 5338.
- 33 *Disputatio XXXIII, de sacrosancta eucharistia.* Resp. **Steph. Fekete Nemethi**, Ung.; pp. 513-528.
- 34 *Disputatio XXXIV, de sacrosancta eucharistia.* Resp. **Steph. Fekete Nemethi**, Ung.; pp. 529-544.

- 35 *Disputatio XXXV, de sacrosancta eucharistia. Resp. Steph. Fekete Nemethi, Ung.*; pp. 545-560. - Cf. RMK III 1878 [Disp. XXXII-XXXV].
- 36 *Disputatio XXXVI, de sacrosancta eucharistia. Resp. Stephanus Budaëus, Hung.*; pp. 561-576. - ASt 5339.
- 37 *Disputatio XXXVII, de sacrosancta eucharistia et adiaphoris. Resp. Stephanus Budaëus, Hung.*; pp. 577-592.
- 38 *Disputatio XXXVIII, de adiaphoris. Resp. Stephanus Budaëus, Hung.*; pp. 593-608.
- 39 *Disputatio XXXIX, de adiaphoris. Resp. Stephanus Budaëus, Hung.*; pp. 609-624.
- 40 *Disputatio XL, de adiaphoris. Resp. Stephanus Budaëus, Hung.*; pp. 625-640. - Cf. RMK III 1875 [Disp. XXXVI-XL].
Loc.: UBG <D h beta 62/1>; UBA <378 G 20>; FSHl <176 M 19>; OSzB <RMK III 1882/a>; Cluj <R 83692> - N.B.: De gedrukte *Dedicatio* is gedateerd: "2 Kal. Maji 1654".

Bronnen en literatuur

- W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker, I-II/1-2* (Leeuwarden 1878-1889).
- Afk.: Boeles
- Gedeon Borsa e.a. (Ed.), *Régi Magyar Könyvtár, III-dik kötet* [K. Szabó - Á. Hellebrant, Ed.], *Pótlások, kiegészítések, javítások, I-V* (Budapest 1990-1996).
- Afk.: RMKP
- Réka Bozzay - Sándor Ladányi (Ed.), *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595-1918 // Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten, 1595-1918* (Budapest 2007).
- Afk.: Bozzay-Ladányi
- Péter Eredics, 'Johannes Cloppenburg professor magyar könyvei', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXVII/1 (2001), 112-117.
- Afk.: Eredics 2001
- Péter Eredics, 'Magyar vonatkozású könyvek kora újkori holland professzori könyvtárakban: Bibliotheca Venemaniana' ['Hungarica in holländischen Professorenbibliotheken in der frühen Neuzeit: Die Bibliotheca Venemaniana'], in: *Könyv és Könyvtár* [Debrecen], XXV (2003), 425-431.
- Afk.: Eredics 2003
- Péter Eredics, *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit* [Debrecener Studien zur Literatur, 14] (Frankfurt am Main etc. 2008).
- Afk.: Eredics 2008
- S.J. Fockema Andreae - Th.J. Meijer (Ed.), *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, 1585-1811; 1816-1844. - I. Naamlijst der studenten* (Franeker s.a. [1968]).
- Afk.: ASt (samen met het desbetreffende volgnummer)
- G.H. van de Graaf, 'Ontmoetingen met Zevenburgse en Hongaarse studenten te Franeker. - Impressies uit hun dagboeken en brieven', in: G.Th. Jensma e.a.

- (Ed.), *Universiteit te Franeker, 1585-1811. - Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985), 90-101.
- Afk.: Van de Graaf 1985
- G.H. van de Graaf, 'Cum Deo. - Magyar peregrinusok bejegyzései franekeri album amicorumokban', in: Mihály Balázs e.a. (Ed.), *Művelődési törekvések a korai újkorban. - Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére* ['Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit': *Festschrift* voor Prof. Dr. Bálint Keserű (JATE Szeged), ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag.] [Adattár, 35] (Szeged 1997), 117-133.
- Afk.: Van de Graaf 1997
- Th.J. Meijer (Ed.), *Album Promotorum Academiae Franekerensis, 1591-1811* (Franeker s.a. [1972]).
- Afk.: APr
- Huba Mózes, 'Vers- és jogtörténeti adalék 1647-bol', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXVI/4 (2000), 492-493.
- Afk.: Mózes 2000
- A.P. van Nienes e.a. (Ed.), *De archieven van de Universiteit te Franeker, 1585-1812* (Leeuwarden 1985).
- Afk.: Van Nienes
- H.T. Obreen (Ed.), *Franeker: Inventaris der archieven* (Franeker 1974).
- Afk.: Obreen
- Ferenc Postma, 'Henricus Schotanus te Orléans. - Enkele notities bij zijn inscriptie in het *Liber Amicorum* van Joannes Perez de Malvenda', in: J. Stellingwerff e.a. (Ed.), *Een vrije universiteitsbibliotheek. - Studies over verleden, bezit en heden van de bibliotheek der Vrije Universiteit* (Assen 1980), 255-276.
- Afk.: Postma 1980
- Idem (met andere illustraties), in: *Gens Schotana* [Franeker], II/8b (1980), 18-40.
 - Idem (Frans), in: *Mélanges dédiés à la mémoire de François Hauchecorne (1924-1981)*, i.e.: *Bulletin de la Société archéologique et historique de l'Orléanais* [Orléans], VIII/56 (1981), 11-52.
- Ferenc Postma, 'Abbe Wybes, drukker van academische disputaties te Franeker (1597-1599)', in: *De Vrije Fries* [Leeuwarden/ Ljouwert], LXV (1985), 87-98.
- Afk.: Postma 1985a
- Ferenc Postma (Ed.), *Disputationes exercitii gratia. - Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus, prof. theol. te Franeker 1585-1625. - Met een Ten Geleide door J. Veenhof* (Amsterdam 1985).
- Afk.: Postma 1985b
- Ferenc Postma - J. Veenhof, 'Disputen omtrent de predestinatie. - Het logisch denken van Johannes Maccovius (1588-1644) en de doorwerking daarvan', in: G.Th. Jensma e.a. (Ed.), *Universiteit te Franeker, 1585-1811. - Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985), 249-263.
- Afk.: Postma-Veenhof 1985
- Ferenc Postma, 'Hebräische Grammatiken in Ungarn und Siebenbürgen, 1635-1992.

- Betrachtungen aus Anlaß einer neuen Bestandsaufnahme von A. Strbik', in: *Studia Rosenthaliana* [Amsterdam-Assen], XXVIII/2 (1994), 177-189.
- Afk.: Postma 1994
- Idem (Hongaars), in: *Theológiai Szemle* [Budapest], XXXVII/1 (1995), 54-58.
- Ferenc Postma, *Auf der Suche nach akademischen Drucken von Franeker (1585-1811) in den Spuren der Peregrinatio hungarica* (Theol. Diss.: Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest). Privé-uitgave (Amsterdam 1995). - Zie: Hoofdstuk II, pp. XVII-XXV.
- F[erenc] Postma - J. van Sluis (Ed.), *Auditorium Academiae Franekerensis. - Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585-1843* [Minsken en Boeken, 23] (Leeuwarden/ Ljouwert 1995).
- Afk.: Auditorium
- Ferenc Postma, 'Frustula Academica Franekerana. - Eine erste Ergänzung zum Auditorium Academiae Franekerensis (1995)', in: *It Beaken* [Leeuwarden/Ljouwert], LIX/3 (1997), 158-173.
- Afk.: Postma 1997a
- Idem, in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXIV/1 (1998), 13-25.
- Ferenc Postma, 'Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiajuk benne' [oder die Frage, warum nach der Zerstörung von Heidelberg (September 1622) die sogenannte *Peregrinatio hungarica* sich von Heidelberg nach Franeker verlegt hat], in: Mihály Balázs e.a. (Ed.), *Művelődési törekvések a korai újkorban. - Tanulmányok Keszérű Bálint tiszteletére* ['Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit': *Festschrift* voor Prof. Dr. Bálint Keszérű (JATE Szeged), ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag.] [Adattár, 35] (Szeged 1997), 487-495.
- Afk.: Postma 1997b
- Ferenc Postma, 'Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiajuk benne' // 'Frjentsjer, dêr't de ferneamde Akademy fan 'e wiere kristenen stiet', in: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], LX/2 (1998), 129-141.
- Afk.: Postma 1998a
- Ferenc Postma, 'Franeckeri akadémiai nyomtatványok nyomában. - Három romániai tanulmányút élményei (1991-1993)', in: *Könyv és Könyvtár* [Debrecen], XX (1998), 113-133.
- [= *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei*, nr. 191 (Debrecen 1998).]
- Afk.: Postma 1998b
- Ferenc Postma, 'Campegius Vitringa professor (1659-1722) testimoniumai magyar diákok számára', in: *Könyv és Könyvtár* [Debrecen], XX (1998), 151-161.
- [= *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei*, nr. 193 (Debrecen 1998).]
- Afk.: Postma 1998c
- Ferenc Postma, 'Franeckeri akadémiai nyomtatványok nyomában. - Negyedik erdélyi

tanulmányutam élményei (1994)', in: *Könyv és Könyvtár* [Debrecen], XXI (1999), 233-256.

[= A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, nr. 210 (Debrecen 1999).]

- Afk.: Postma 1999a

Ferenc Postma, 'Die Bibliotheken im heutigen Siebenbürgen/ Rumänien. - Eine Schatzkammer für die europäische, bzw. niederländische Buchgeschichte und Buchforschung', in: A. Visser (Ed.), *In Search of the Republic of Letters. - Intellectual Relations between Hungary and The Netherlands, 1500-1800* (Wassenaar, NIAS: Netherlands Institute for Advanced Study, 1999), 83-91.

- Afk.: Postma 1999b

Ferenc Postma - Judit P. Vásárhelyi, 'Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker: Das *Magyar rhythmusok* von Mátyás Gönczi (1642) und das *Carmen Ungaricum* von János Kisvárdai Lázár (1661)', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXVIII/1 (2002), 55-68.

- Afk.: Postma-Vásárhelyi 2002

Ferenc Postma, 'Ut thesauros sapientiae colligerem ... - Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai aus Utrecht, am 31. Mai 1736', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXXI/4 (2005), 442-448.

- Afk.: Postma 2005

Ferenc Postma, '*Peregrinatio librorum*. - Der große Auszug von Büchern aus den Niederlanden nach Ungarn und Siebenbürgen seit der Gründung der nordniederländischen Universitäten', in: August den Hollander - István Monok - Ferenc Postma (Ed.), *Studiosorum et librorum peregrinatio. - Hungarian-Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century* (Amsterdam-Budapest 2006), 15-18.

- Afk.: Postma 2006a

Ferenc Postma, 'Veri amans, moribus gravis ... - Vitringas *Testimonium* für Stephanus Ványai, Franeker den 11. Juli 1714', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXXII/3 (2006), 362-365.

- Afk.: Postma 2006b

Ferenc Postma, 'Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670)', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXXII/4 (2006), 483-491.

- Afk.: Postma 2006c

Ferenc Postma, 'Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi (Januar 1779)', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXXIII/2 (2007), 233-241.

- Afk.: Postma 2007a

Ferenc Postma, 'In maximum Ecclesiae usum ... - Vitringas *Testimonium* für Gregorius Nagymihályi, Franeker den 9. Juni 1718', in: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXXIII/4 (2007), 498-503.

- Afk.: Postma 2007b

- Ferenc Postma - Réka Bozzay, 'Die Eintragungen aus den Niederlanden (1740-1743) im Stammbuch (Album Amicorum) von Stephanus Bányai [F. Bányai István] (1711-1767)', in: *Sárospataki Füzetek* [Sárospatak], 2009/3, [122]-144.
- Afk.: Postma-Bozzay 2009a
- Ferenc Postma - Réka Bozzay, 'Die Briefe von Stephanus Bányai [F. Bányai István] (1711-1767) an Prof. Ludovicus Casparus Valckenaer in Franeker, 1742-1760', in: *Sárospataki Füzetek* [Sárospatak], 2009/3, 145-166.
- Afk.: Postma-Bozzay 2009b
- J. van Sluis - [Ferenc] Postma, *Herman Alexander Röell (1653-1718) und seine ungarischen Studenten* [Peregrinatio Hungarorum, 5] (Szeged 1990).
- Afk.: Van Sluis-Postma
- Károly Szabó e.a. (Ed.), *Régi Magyar Könyvtár*, I-III/1-2 (Budapest 1879-1898).
- Afk.: RMK
- E. Zhuravleva - N. Zubkov - E. Korkmazova (Ed.), *Displaced Books from Sárospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library*. - *Catalogue* (Moscow 1997).
- Afk.: SCCL
- N.B.: Sinds maart 2006 is deze collectie terug in Sárospatak. - Zie in dit verband: Patricia Kennedy Grimsted - Konstantin Akinsha, 'The Sárospatak Case: Rare Books Return to Hungary from Nizhnii Novgorod. - A New Precedent for Russian Cultural Restitution?', in: *Art, Antiquity and Law*, XI/3 (september 2006), 215-249.
- E. [= Jenő] Zoványi, 'Brieven van Nederlandsche geleerden aan Hongaarsche geleerden', in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, I (1902), 423-436.
- Afk.: Zoványi 1902
- Jenő Zoványi - Sándor Ladányi (Ed.), *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. - 3. Kiadás (Budapest 1977).
- Afk.: Zoványi-Ladányi

Bibliotheken

Aiud-	Biblioteca documentara "Bethlen", Aiud (RO)
Bas-	Öffentliche Bibliothek der Universität, Basel (CH)
BNP-	Bibliothèque Nationale, Paris (F)
Brx-	Koninklijke Bibliotheek/Bibliothèque Royale, Brussel/ Bruxelles (B)
CFP-	Privé-Collectie Prof. Dr. Ferenc Postma, Venlo (NL)
Cluj-	Academia România, Filiala Cluj, Biblioteca, Cluj-Napoca (RO)
Dbl-	Trinity College Library, Dublin (IRL)
Deb-	Debreceni Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Debrecen (H)
Emd-	Johannes a Lasco Bibliothek, Große Kirche, Emden (D)
FSHL-	Bibliothek der Franckeschen Stiftungen, Hauptbibliothek, Halle an der Saale (D)
Hrb-	Theol. Seminar der Evang. Kirche in Hessen und Nassau, Herborn (D)
Jena-	Universitätsbibliothek, Jena (D)
JoCC-	St. John's College, Library, Cambridge (GB)
OSzB-	Országos Széchényi Könyvtár/Hongaarse Nationale "Széchényi" Bibliotheek, Budapest (H)
Oxf-	Bodleian Library, Oxford (GB)
Pet-	Russische Nationalbibliothek (voorheen "Saltykov-Scedrin"), St. Petersburg (RUS)
ReB-	Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, Budapest (H)
Sár-	Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Sárospatak (H)
Sibiu-	Biblioteca documentara "Brukenthal", Sibiu (RO)
Sigh-	Biblioteca Municipală, Sighişoara (RO)
Strb-	Bibliothèque Nationale et Universitaire, Strasbourg (F)
Stut-	Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart (D)
Tir-	Biblioteca documentara "Teleki", Tîrgu Mureş (RO)
UBA-	Universiteitsbibliotheek, Amsterdam (NL)
UBCluj-	Biblioteca centrală universitară "Lucian Blaga", Cluj-Napoca (RO)
UBG-	Universiteitsbibliotheek, Groningen (NL)
UBHL-	Universitäts und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle an der Saale (D)
UBMü-	Universitätsbibliothek, München (D)
ULC-	University Library, Cambridge (GB)
ULE-	University Library, Edinburgh (GB)
VUA-	Bibliotheek der Vrije Universiteit, Amsterdam (NL)
Wolf-	Herzog-August-Bibliothek, Wolfenbüttel (D)

Debrecen, 14 november 2008.

